DE STAAT VAN DE STAAT

DE AS 144

de AS

anarchistisch tijdschrift

Eén en dertigste jaargang, nr. 144, winter 2003.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, P'tje Lanser, Judith Metz, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Bert Altena, Jan Bervoets, Karin van Haasteren (illustraties), Dick de Winter (foto's), Carla Zuyderveld.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

DE STAAT VAN DE STAAT

Thom Holterman

Over de staat is in de loop van de tijd zo langzamerhand wel alles aan de orde geweest, wat er maar over te vertellen is. Door een bevlieging kan soms gedacht worden dat er een nieuw facet aan de staat is te ontdekken, dan wel wordt die er aan toegekend, bijvoorbeeld dat hij virtueel zou kunnen zijn. Dat laatste is natuurlijk onzin. Als er sprake is van staat, dan is die reëel. Soms lijkt het misschien op enig moment, onder een bepaalde omstandigheid dat er geen staat is. Wellicht is dat zo'n moment van virtualiteit. Maar dan altijd nog is die staat er, zij het op de achterhand. Hoe valt dit met elkaar te rijmen?

Een van de eerste dingen die men zich moet realiseren is, dat het begrip staat niet alomvattend is te definiëren. Elke definitie van het begrip staat verwijst evenwel in ieder geval naar een bepaald soort verkeren van mensen in geïnstitutionaliseerde verbanden.

Aan het begrip staat worden vaak bepaalde termen toegevoegd. Men kan denken aan bijvoorbeeld *rechts*staat en aan *verzorgings*staat. Men voegt deze termen toe om aan te geven aan welk soort van verkeren men in dat geval vooral denkt. Overigens moet men er

daarbij op bedacht zijn dat er tegelijkertijd ook altijd sprake is van de aanwezigheid van de *machts*staat. Alvorens op een en ander nader in te gaan, moet eerst nog iets over de terminologie worden gezegd.
In de literatuur is het niet ongebruikelijk een onderscheid te maken tussen de begrippen staats*vorm* en staats*functie*. De term staatsvorm zegt iets over de structuur waarop bevoegdheden over de samenstellende delen binnen een staat zijn verdeeld. Zo kent de Nederlandse staat gemeenten en provincies als samenstellende delen. De Nederlandse staatsvorm is die van de *eenheids*staat. Deze staatsvorm drukt uit dat de bevoegdheden over de samenstellende delen zo zijn verdeeld, dat het Rijk (het geheel) in alle gevallen het laatste woord kan hebben (het kan zich daartoe zelf bevoegd maken). De verschillende samenstellende delen gemeenten en provincies kennen wel een zekere autonomie ten aanzien van hun eigen huishouding. In die zin is er wat Nederland betreft sprake van een gedecentraliseerde eenheidsstaat. Een andere bekende staatsvorm is die van de federale staat, zoals Duitsland.
We hebben het hier alleen nog over de structuur gehad en niet over de term bevoegdheid. Een bevoegdheid is niet meer of minder dan gelegaliseerde macht, dus macht die door de wet en voor een in die wet gegeven doel, aan een machthebber wordt verleend. Het is macht dat de teugels van het recht is aangezet. Over de inhoud van het recht zegt dat nog niets.
De staat en dus ook een rechtsstaat is een machtsorganisatie die dwingend kan optreden ten aan van mensen die zich binnen het gebied, het territoir, van de betreffende staat verblijven. De staatsvorm zegt dus alleen iets over de vorm waarin die machtsorganisatie is gegoten.
Deze omschrijving van het staatsbegrip veronderstelt ondertussen het bestaan van territorialiteit. In een wereld vergeven van computertechnologie en de inzet daarvan voor wereldomspannende communicatievormen (e-mail, internet) verliest het verschijnsel 'territorialiteit' onder die bepaalde omstandigheid zijn zin. Het gebruik van bedoelde technologie kan dan de schijn op leveren van een *virtuele* staat. De staat is vervluchtigd? Laten we dan maar eens naar de term staatsfunctie kijken.
De term staatsfunctie wordt gebruikt om te kunnen spreken over het (of de) doel(en) van het machtsgebruik. Dat doel is nader weer te geven in wat wel 'kerntaken' worden genoemd. De vraag waarvoor de staatsmacht wordt ingezet, leidt dus vanzelf tot de discussie over wat dan zoal de kerntaken van de staat zijn. Die zijn niet voorgegeven. Dit betekent dat vanzelf de vraag op duikt: *wie* bepaalt *welke* taken tot de kerntaken behoren? Nu hoef je geen anarchist te zijn om te begrijpen dat één ding zeker is: het zal nooit de zwakste partij zijn die dat bepaalt. Het is dus steeds de sterkste partij (politieke kliek, regeringscoalitie, kapitaalkrachtige elite) die de kerntaken aanwijst. De geselecteerde kerntaken weerspiegelen de staatsfuncties.
Stel dat men 'bescherming bieden' zowel naar binnen als naar buiten tot staatsfunctie selecteert. In zo'n geval verschijnt de opbouw en de inzet van een leger als uitdrukking van de kerntaak 'bescherming bieden tegen buitenlandse invasie'. Daarnaast zal worden gewerkt aan de opbouw en inzet van een politieapparaat als uitdrukking van de kerntaak veiligheid van de burgers

en bescherming van de openbare orde.
Weinig mensen zullen wat hebben tegen veiligheid op straat. Het lijkt dan dat de laatst genoemde kerntaak een algemeen aanvaardbare is. Daarmee lijkt het een politiek- of ideologie-neutrale kerntaak. Denken we daar nog steeds zo over als we in de Troonrede van 16 september 2003 lezen: "Ontwikkeling en handhaving van de rechtsorde is één van de kerntaken van de overheid." Gaat het hier niet om de rechts*orde* van de huidige regering Balkenende en co.? En is die orde ook uw orde?
Waar is die orde van de regering Balkenende en co. zoal direct mee verbonden? Wel, zegt zij, met een sterke en duurzame economie die aansluit op het streven om van de Europese Unie de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld te maken. Staat u dat voor? Om het bedoelde streven kracht bij te zetten zal, zegt de regering, de sociale zekerheid daarvoor grondig worden herzien. Als het onderdrukken van de sociale onrust die dat mogelijk geeft, de inzet van fysiek geweld verlangt dan is het mooi meegenomen dat er een beroep op politie en leger kan worden gedaan - staatsapparaten die toch juist onze *veiligheid* zouden garanderen... Niets neutraals dus!
Met betrekking tot de orde van Balkenende en co. zal voor het buitenlands veiligheidsbeleid bijzondere aandacht naar het continueren van de hechte relatie met de Verenigde Staten uitgaan (zie: De Troonrede 2003; integraal gepubliceerd in *de Volkskrant* 17 september 2003).
Het 'orde-programma' gaat verscholen achter een quasi ideologie-vrij termgebruik als kerntaak, rechtsorde, overheid. Die termen maskeren echter de werking van een machtsbalans.
In de zinsnede over de sterke en duurzame economie van zojuist zit het denken aan de vrije markteconomie verpakt, een kapitalistische economie dus. In de zinsnede dat de 'sociale zekerheid' grondig wordt herzien, wordt uitgedragen dat de onttakeling van de verzorgingsstaat ter hand wordt genomen. Dat is overigens allemaal niet vreemd. Historisch gezien vormt het een herhaling van zetten. Bovendien, geleerden van naam constateerden vijfentwintig jaar geleden al dat de verzorgingsstaat stagneerde.[1]
Met betrekking tot de machtsbalans kunnen we spreken over een herkenbaar proces. Dat proces is te beschrijven aan de hand van drie termen: macht/bevoegdheid/gezag.
In de staatsorganisatie - in welke vorm dan ook, dus eveneens in een anarchistische constructie van een politieke organisatie - is er sprake van bevoegdheden en daarmee van een machtsverdeling - welke dan ook. Een analyse van het staatsdenken hoort dus te starten bij een analyse van het machtsdenken. Iemand die dat heeft begrepen en op een indringende wijze voor het voetlicht heeft gebracht, is de Italiaanse geleerde A.P. d'Entrève in zijn boek *The Notion of the State* (1967). Hij wijst op drie opvolgende stadia ten aanzien van het machtsdenken in relatie tot het staatsdenken.
Eerst is er de blote, fysieke macht (deel I van het boek: Might). De machtsstaat komt hier op het toneel. Vervolgens komen we in de tijd van de moderne staat terecht waar macht de teugels van het recht krijgt aangezet (deel II van het boek: Power). Macht is bevoegdheid geworden. De rechtsstaat doet van zich spreken.
Macht is nu wel gelegaliseerd. Maar is

die daarmee ook aanvaardbaar, is die wel gelegitimeerd? Dat levert een derde stap op en wel die waarbij naar de legitimiteit, de aanvaardbaarheid van de macht wordt gevraagd. Hoe kan de inzet van macht aanvaardbaar worden gemaakt? Dat geschiedt door het verwerven van gezag (deel III van het boek: Authority). De gedacht achter de democratische rechtsstaat speelt daarop in. De macht was al gelegaliseerd (rechtsstaat) en door het democratische element (de bevolking kiest zijn bewindvoerders) vindt de legitimatie van het gebruik van macht plaats (een machtsbeslissing heet dan 'democratisch gelegitimeerd'). Het uitspreken van de Troonrede is overigens ook zo'n moment om legitimatie te verwerven.

Als de koning(in) een aantal 'pijnlijke maatregelen' aankondigt, hoopt men dat het klinkt als bezwerende formules. Deze bezwering kan niet het pijnlijke aan de maatregelen ontnemen, maar kan wellicht wel bijdragen tot het aanvaardbaar maken van de pijnlijkheid. Kortom, het 'systeem' wordt ingezet - onder het uitroepen van Gods zege - om legitimatie te verwerven voor het onttakelen van de verworvenheden van de verzorgingsstaat, zoals: koopkrachtdaling door loonmatiging; uitkeringen beperken; WAO-stelsel verslechterend aanpassen; toelatingseisen WW aanscherpen.

Letten we nu op de driedeling die d'Entrève maakte dan is het volgende op te merken. Een regering die geen gezag weet te verwerven voor een bepaalde maatregel (verlies van legitimatie) kan altijd terugvallen op het zonder meer gebruik maken van wettelijk verkregen bevoegdheden (dus zorgen voor voldoende legalisatie). Als er vervolgens opstand dreigt dan is altijd nog terug te vallen op politie en leger (beroep op fysiek geweld; uitroepen van de uitzonderingstoestand).

Het gaat hier procesmatig om wat ik een kleine kwart eeuw geleden al typeerde als 'conversie van de rechtsstaat in de machtsstaat'. Hoe is die conversie, die omzetting, mogelijk. Wel, de rechtsstaat is niet meer dan een omhulsel van de machtsstaat. Een en ander is voor te stellen als een ui. Die is opgebouwd uit vele, dicht op elkaar klevende schillen. Naarmate er meer schillen worden verwijderd, komt men dichter bij de kern. De kern van het staatsdenken wordt is dit beeld uitgemaakt door de machtsstaat, vanwege het feit dat - zoals we zagen - de vraag naar de machtsproblematiek centraal staat. In de kern zijn steeds vragen aan de orde met betrekking tot machtsbeheersing, machtstempering maar ook machtsgebruik.

Het inzetten van blote macht (politie, leger) maakt niet populair. Dat wist zelfs een ijzervreter als de Duitser Bismarck, rond 1870. Om de opstandige gevoelens van een verpauperd proletariaat te onderdrukken, kon hij zich permitteren fysieke macht in te zetten. Nochtans komen uit zijn koker de eerste sociale zekerheidswetten om wat verlichting in de verpaupering te brengen. In de socialistische strijd heet het dan dat men verbetering van de toestand heeft afgedwongen, die tot hervorming van het maatschappelijk bestel leidde.

In het Duitsland van toen vinden we dan ook de aanzetten tot de ontwikkeling van een 'verzorgingsstaat'. Dat betekent evenwel niet dat er plotseling minder machtsstaat is. Alleen die laatste verdwijnt meer of minder achter de façade van de verzorgingsstaat. Maakt dat dan repressie onmogelijk? Wel neen, als het moet wordt daarop ge-

woon weer teruggevallen. Dit is het proces van conversie.

Ooit, in een tijd dat een 'marxistische analyse' van maatschappelijke toestanden nog in de mode was, merkte in dit verband de marxistische econoom Ralph Miliband in zijn boek *De staat in de kapitalistische maatschappij* (1969) op: "Hervormingen en repressie sluiten elkaar niet uit, zij vullen elkaar aan. Wanneer hervormingen niet in staat blijken om een eind te maken aan de pressies en protesten, verschuift het accent naar repressie, dwang, politievolmachten etc." (p. 253; in de Nederlandse vertaling van het genoemde boek, Utrecht 1973)

Dit kan heel ver gaan als we letten op wetgeving in de sfeer van de Wet Buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wet BBBG). Ook met de inzet van het Wetboek van Strafrecht komt men echter zeer ver (hou de aanpassingen die nog gaan komen in het kader van de 'terreurbestrijding' in de gaten). In het geval van de Wet BBBG betreft het de regeling van de bevoegdheid om de uitzonderingstoestand uit te roepen. Daar liggen mogelijkheden voor het instellen van de *uitzonderings*staat onder het opzij zetten van verworvenheden van de rechtsstaat (het verwijderen van schillen die de machtsstaat maskeren). In zeer spannende tijden kan de machtsbalans dus weer geheel doorslaan naar het gebruik van fysiek geweld en het doen ontstaan van Kafkaiaanse toestanden...

VIRTUELE STAAT

In het licht van het voorgaande verschijnt de virtuele staat als echt iets heel onwerkelijks.[2] Zou het anders zijn, dan zou die staat *niet* virtueel zijn. De vader van de gedachteconstructie van de virtuele staat is de Tilburgse bestuurskundige Paul Frissen (zie zijn: *De virtuele staat, politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*, Schoonhoven, 1996). Frissen schrijft echter niet over de staat maar over wat in de samenleving gaande is. Hij constateert dat die samenleving onder invloed mede van de voortschrijdende informatietechnologie 'anarchistisch' is geworden. Ik wil dat aannemen. De vraag is dan hoe het komt dat een gevestigde hoogleraar bestuurskunde wèl het anarchisme aan de man weet te brengen en de anarchistische beweging niet. Dat laatste kan liggen aan het feit dat die anarchistische beweging weinig voorstelt (althans in Nederland). Het eerste kan betekenen dat de observaties van de Tilburgse hoogleraar voor de gevestigde macht ongevaarlijk zijn, ook al beroept hij zich op het anarchisme. Ik hecht hier vooral aan het laatste. Laten we eens een proef nemen.

Wie de Troonrede van 2003 met een bepaalde bril leest, kan daarin veel anarchisme ontdekken. Er is bijvoorbeeld sprake van een voortdurend beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de mens als burger, als arbeider, als ondernemer. De passages daarover corresponderen met wat in anarchistische kring als zelfdoen, zelfhulp en eigen initiatief wordt gepropageerd. De regering wil daarbij voorwaardenscheppend te hulp komen door barrières voor startende ondernemers op te ruimen en meer publieke informatie op internet beschikbaar te laten zijn. De overheid heeft daarbij tot taak randvoorwaarden te scheppen om problemen die mensen tegen komen oplosbaar te maken. De *faciliterende* staat van Proudhon wordt hier zichtbaar. Verder wil de regering sterke steden en dorpen faciliteren (woningbouw) en is zij uit op een vitaal platteland. Het communalise-

ren van de samenleving, dat daaruit spreekt, heeft menig anarchist in zijn programma staan. En dit alles in het besef, aldus nog steeds de Troonrede van 2003, dat de overheid *niet* de oplossing voor alle vraagstukken kan bieden. Sterker nog, aldus de Troonrede, ze behoort dat ook niet te doen. Of de regering dit laatste zegt, omdat zij de anarchist William Godwin (*Enquiry concerning Political Justice*, 1793) heeft bestudeerd, weet ik niet.
Godwin leerde twee eeuwen geleden al: alles wat de staat aanraakt, ook al heeft ze het goede voor, verkeert onmiddellijk in zijn tegendeel. Verlaat neemt de regering dus deze leerstelling ter harte?
Hebben anarchisten daarnaast niet altijd geijverd voor een *levende* democratie, met *directe* verkiezingen van machtsdragers? De regering pleit ervoor in de Troonrede, te beginnen met de burgemeesters. Met andere woorden, het is alom anarchisme wat de klok slaat? De regering is van haar geloof gevallen? Dat denkt toch niemand. Ze heeft gewoon geen tijd meer om zich met alledaagse problemen van mensen bezig te houden. Al dat 'anarchisme' in de Troonrede en dat van Paul Frissen legitimeert de staats*onthouding* op een aantal punten.[3]
Het afschuiven van menselijke problemen in de gegeven maatschappelijke situatie naar 'eigen verantwoordelijkheid' betekent dat de regering de handen vrij heeft voor waar het haar in de kern omgaat: in stand houden van een kapitalistische economie. De staats*bemoeienis* is zo weer terug bij af: de bescherming van de belangen van de vermogende kaste. Dat is wat Frissen *niet* aantast in zijn denken over de virtuele staat. Zou hij dat wèl doen, dan zou die staat plotseling niet virtueel zijn en zelfs kunnen verkeren, in een ultieme poging de kapitalistische claims te handhaven, in een machtsstaat, een uitzonderingsstaat.
Overdrijf ik niet? Want schrijft de regering in de Troonrede bijvoorbeeld ook niet dat ze de bovenmatige stijging van topinkomens in de marktsector met passende maatregelen wil tegengaan (weer een anarchistische trekje?). De zin is eigenlijk te lullig om door een monarch te laten voorlezen. Waar denk ik aan?
Voor het schrijven van dit artikel snuffelde ik in mijn boekenkast. Daar trof ik het boekje van M. Ruppert, *De welvaartsstaat* (1965) aan. In mijn jonge jaren bewaarde ik geselecteerde krantenknipsels. Vervolgens stopte ik die van tijd tot tijd in relevante boeken. Zo vond ik in Rupperts boekje een knipsel uit de Nederlandse Gedachte (21 maart 1964). Het betreft een gepubliceerde radiotoespraak van W.R. van der Sluis over het begrip welvaart. In dat artikel wordt schande gesproken over... een winstaandeel van een kwart miljoen guldens, dat de NV Hoogovens begin 1964 aan ieder van de vijf directieleden toekende, terwijl er, zo schreef Van der Sluis, wellicht een kwart miljoen mensen is, dat hoopvol naar een stijging van hun AOW uitziet.
Kortom, het is in feite razend knap (door wat?, van wie?) dat het maatschappelijk systeem zo in elkaar gestoken blijft, dat - ook na veertig jaar - velen de samenleving kunnen vervloeken op grond van het feit dat zij niet rond kunnen komen en dat enkelen schatrijk blijven of worden. Frissen tast dàt maatschappelijk systeem niet aan met zijn virtuele staat en zijn verwijzing naar het anarchisme. Dat maakt zijn gedachte politiek-maatschappelijk ongevaarlijk. Datzelfde geldt dan ook voor het anarchisme? Als dat zo is: het kan verkeren!

NOTEN

(1) Zie J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, 1978. – (2) Het gaat hier over een andere problematiek dan het bespreken van de verhouding tussen de nationale staat en de Europese Unie; zie voor die problematiek bijvoorbeeld de bundel A. van Staden (red.), *De nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*, Assen 1996. – (3) Wat dit aangaat lijkt men eerder in de leer te zijn gegaan bij R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford, 1974.

DERTIG JAAR DE AS

In *nr. 100 keek ik terug op 20 jaar De AS. In dit stukje gaat het om het 30-jarig bestaan (en nu deze regels in druk verschijnen bestaat het blad al weer 31 jaar). Tegelijk realiseer ik me dat ik er mijn halve leven intensief bij ben betrokken en de schrik slaat toe. Ben ik als eindredacteur hard op weg om een tweede Gerhard Rijnders te worden, die na het overlijden van Domela Nieuwenhuis in 1919 de redactie van De Vrije Socialist op zich nam en dat tot zijn dood in 1950 volhield?*

Hoe het zij, dat een anarchistisch tijdschrift zonder ingrijpende veranderingen al zo lang verschijnt, is in Nederland - en waarschijnlijk ook daarbuiten - tamelijk uniek. Zonder ingrijpende veranderingen... maar vanzelfsprekend evolueerde De AS mee in de tijd en met de tijdgeest. Wat ik in nr. 100 schreef geldt dan ook onverkort tien jaar later. De AS ontwikkelt zich steeds meer van een politiek tot een cultureel blad en dan opgevat zoals anarchosocialisten als Bart de Ligt en Clara Wichmann dat rond 1920 deden: het anarchisme als cultuurverschijnsel, een levenshouding en tegelijk een filosofie. Eigentijdse voorbeelden daarvan waren vooral de nrs. De bevrijding van het anarchisme (109/110) en Techn@ (133).

Onveranderd bleef de oriëntatie op de geschiedenis van het anarchisme, op portretten van vroegere anarchisten en ook een brede historische gerichtheid. Deze leverde nrs. op over Godwin (103), Landauer (113), Domela (117) en de te jong gestorven filosoof Wim van Dooren (108), maar vooral een grote verscheidenheid aan artikelen in de Jaarboeken Anarchisme die, aanvankelijk bedoeld als aparte uitgave, al snel geïntegreerd werden in het blad. Gebleven ook is de keuze om actuele politieke ontwikkelingen te laten bezinken en - soms na jaren - vanuit vooral historische, sociologische en psychologische perspectieven te bekijken. Voorbeelden daarvan waren de nrs. over Nederland Immigratieland (102), Disciplinering (125), Armoede (128) en Globaal (137). Slechts zelden was De AS dus actueel; een uitzondering daarop was het kort na 11 september 2001 verschenen nr. over Tolerantie (136).

Bij vrijwel alle lezers, zeker jongeren, zijn nrs. over 'de kunsten' populair. Dat valt te constateren op de PL in Appelscha en op de libertaire boekenmarkten in Utrecht en Gent. In die categorie verschenen nrs. over Poëzie (114) en Situationisme (134/135). Goed ontvangen werden ook de nrs. over Dieren (124) en Dood (140). En met stip stegen de afgelopen tien jaar de nrs. over landen en werelddelen: België (104/105), Sovjet-Unie (11), Latijns-Amerika (115), Italië (118), Frankrijk (129) en Afrika (132). (Hans Ramaer)

IN DE STUURHUT VAN DE TITANIC

Over voortdurende crisis en verdampende staten

André de Raaij

"Het wachten op de komende catastrofe lijkt op de kalmte die hoort bij het opgeven van alle hoop. Wij hopen niet meer op herstel van de oude wereldorde met zijn tradities, of op de herintegratie van de massa's op de vijf continenten die in een chaos zijn terechtgekomen door het geweld van oorlogen en omwentelingen en het toenemend verval van alles wat nog gespaard is gebleven. Onder verschillende voorwaarden en uiteenlopende omstandigheden slaan we de ontwikkeling van dezelfde verschijnselen gade - ontheemdheid op ongekende schaal, ontworteldheid van onvoorstelbare diepte.
Nooit is onze toekomst onvoorspelbaarder geweest, nooit zijn wij zo afhankelijk geweest van politieke krachten waarvan we niet kunnen verwachten dat ze de regels van het gezond verstand of van zelfbehoud zullen volgen - krachten die aan pure waanzin doen denken, beoordeeld naar de normen van andere eeuwen. Het is alsof de mensheid verdeeld is tussen hen die in menselijke almacht geloven (die denken dat alles mogelijk is als men de massa's ertoe weet te organiseren) en hen voor wie machteloosheid de belangrijkste ervaring van hun leven is.
Op het niveau van historisch inzicht en politiek denken overheerst een nauwelijks gedefinieerd algemeen inzicht dat de wezenlijke structuur van de beschaving op het punt staat het te begeven. Hoewel zij in sommige delen van de wereld beter behouden lijkt te zijn dan in andere, kan zij nergens dienen als richtlijn voor de mogelijkheden van het tijdperk, of als passend antwoord op de gruwelen van de tijd. Hoop zonder hoop en hopeloze angst lijken dichter bij de kern van de gebeurtenissen te staan dan afgewogen oordeel of inzicht. De belangrijkste gebeurtenissen van onze tijd worden niet minder effectief vergeten door degenen die in de onvermijdelijke ondergang geloven dan door hen die zich aan roekeloos optimisme overgeven."

Profetische woorden uit een tijd die zo ver geleden lijkt dat zij plotseling hier en nu aanwezig is: 1950, het jaar waarin Hannah Arendt dit onder andere in haar voorwoord tot *The origins of totalitarianism* schreef. Dat een steeds verder vervallend maar zegevierend kapitalisme - zich presenterend onder de banieren van democratie en markteconomie - een subjectloos totalitarisme kon worden was niet te voorzien, en toch: de inleiding is tientallen jaren na de gouden tijd van het kapitalisme even toepasselijk als in die dagen na de Tweede Wereldoorlog.

Ooit hebben mensen binnen de democratische markteconomie duidelijk besef gehad van verleden, heden en zelfs een toekomst. Op de bij formeel onderwijs behorende manier werd dit besef in banen geleid en binnen deze banen bevorderd. De opkomst van geschiedenis als schoolvak en als bij de humaniora behorende wetenschap is gelijk ontstaan met het ontwikkelde kapitalisme (dat ik verder zal aanduiden als democratische markteconomie).
Geschiedenis was nationaal bepaald. Nederland, dat als koninkrijk binnen zijn huidige grenzen pas bestaat sinds

1839, werd teruggeprojecteerd in de tijd, tot ongeveer waar de Batavieren op een houtvlot 'ons land binnenkwamen'. Het was dus al van 'ons'. Deze geschiedenis is nog net niet zo pijnlijk als die van Groot-Brittannië, dat in 1066 veroverd werd - door wie, ter wille van wat, als de Normandische erfenis als deel van het nationaal verleden wordt opgevat? Nederland had zijn eigen pijnlijke kwestie. Dat het muitziek Bels gespuis zoals een poëet uit die tijd het zo treffend noemde op goede historische gronden in één staatsverband met het zich noemende Nederland had gehoord, maar voor de eer had bedankt, slaat een gat in het nationale geheugen.
Een groot deel van de vroege 'Nederlandse' cultuurgeschiedenis en geschiedenis in de brede zin van het woord speelde zich af in wat inmiddels toch echt buitenland was. Het nationalisme diende zich te richten op de overwinning van de protestanten in de Noordelijke Nederlanden, waardoor het calvinistische karakter van Nederland - ook een negentiende-eeuwse uitvinding - bepaald werd. Dat dit calvinisme in de zestiende en zeventiende eeuw vooral gedragen werd door mensen die intussen met terugwerkende kracht Belgen moesten heten hoorde tot de nationale addertjes in het gras waar niet op getreden moest worden.
De geschiedenis van het ontstaan van deze geschiedenis is inmiddels zelf... geschiedenis die nauwelijks meer enig algemeen, laat staan een 'nationaal' bewustzijn raakt. De tijdshorizon naar het verleden is sterk vervaagd en wordt door trivialiserende media en quasi-populair-wetenschappelijke drukwerken alleen nog meer uitgewist. De Tweede Wereldoorlog en de nog steeds traumatischer wordende bezetting (maar door wie? door de Duitsers? of toch maar door de nazi's?) zijn ver genoeg in het verleden.
De democratische markteconomie leeft eigenlijk het liefst in een eeuwig heden. Er dient niet gevraagd te worden waar zij vandaan komt, de vraag naar haar toekomst dient vermeden. Dit laatste niet zozeer doordat er een opstand broedt onder de proletarische massa's, maar omdat de rekening - om de beeldspraak van de democratische markteconomie zelf aan te houden - in de vorm van vernietiging van de voorwaarden tot menselijk zoniet vrijwel alle leven op aarde zal komen - maar wanneer? De democratische markteconomie is bezeten van doodsdrift die niet meer te temmen lijkt. In een toestand van eeuwig heden vervalt het bij het leven behorende besef van een begin en einde, maar beide kunnen niet blijvend ontkend worden.
Zonder besef van de door het verleden belaste connotatie heeft de democratische markteconomie zich enige tijd geleden tot de beschaafde wereld uitgeroepen. De echt beschaafde wereld dan - een populair ideoloog als Huntington ziet verscheidene beschavingen op deze wereld. Als goedgeprogrammeerd nietdenker weet hij niet hoe dicht hij bij de bron van bijvoorbeeld het nazisme zit met zijn beeld van botsende beschavingen. Hoe giftig een dergelijk op pseudohistorische redenerinkjes gebaseerde ideologie ook is, zij zal niet meer leiden tot een consequentie als een hernieuwd nazisme. De werkelijkheid is overigens al erg genoeg. De democratische economie, die vanuit het niets naar nergens gaat, weet wat er mis is: er zijn schurkenstaten, er zijn mislukte staten, er zijn staten die er toe doen voor de beschaafde wereld en er is de beschaafde staat,

de eigenlijke democratische markteconomie.

MISLUKTE STATEN

Schurkenstaten zijn er in principe om door middel van democratisch-markteconomische chirurgische treffers tot de orde geroepen te worden. Irak, Joegoslavië, Afghanistan en opnieuw Irak hebben de wrekende macht van de democratisch-markteconomische ingrepen mogen voelen en zijn intussen van de status van schurkenstaat naar de wat overzichtelijker rang van mislukte staat gepromoveerd of gedegradeerd. Het wordt in deze categorie druk. Het grootste deel van Afrika bevindt zich hier. Vooralsnog zijn misschien Marokko, Egypte, Botswana en Zuid-Afrika uitgezonderd, verder zijn de staten van Afrika al grotendeels verdampt of wachten zij op deze verdamping.

De centrale overheid wordt er vervangen door een diffuus geheel van elkaar bestrijdende pseudo-overheden, licht bewapend, maar bewapend genoeg voor genocidale massamoord. Huiveringwekkende aantallen doden die door hun omvang vanzelf zeggingskracht verliezen vallen - niet onder de ogen van de televisiekijkende menigte, maar ze vallen. Een miljoen in de oorlog tussen Ethiopië en Eritrea. Driehonderdduizend tijdens de implosie inclusief hongersnood in Somalië. Zevenhonderdduizend in zes weken in Rwanda, 1994. Het aantal doden in de sinds 1997 lopende oorlog in de Democratische Republiek Congo (over honende namen gesproken) wordt op vier miljoen geschat. Nog andere lopende moordaffaires: Algerije, Soedan, Sierra Leone, Liberia, Ivoorkust, Burundi, Angola - en de lijst zal niet korter worden voorlopig.

Maar Afrika heeft niet het alleenrecht op de mislukte staat. Kort voor de invasie van Irak maakte de Amerikaanse regering bekend dat de Salomonseilanden deel uitmaakten van de coalitie van *bereidwilligen.* De regering van deze archipel, slechts voorzien van een handjevol politietroepen, zei van niets te weten. Enkele maanden later was de archipel zelf object van invasie, omdat schurken bezit zouden kunnen nemen van deze mislukte staat. De nieuwsconsument in de beschaafde wereld wordt verder niet op de hoogte gehouden. Hard op weg een mislukte staat te worden is ook Indonesië, dat nog niet lang geleden met harde militaire hand bijeengehouden werd. Sri Lanka lijkt een mislukking te zijn.

Dichter in de buurt van de beschaafde wereld: de Sovjet-Unie, tweede mogendheid van de wereld, in bezit van kernwapens, uiteengevallen in vijftien zich op etniciteit beroepende, door wisselende bendes beheerste, verdampte staten. Enkele ervan worden het waardig geacht lid te worden van de Europese Unie. Tsjechoslowakije en Joegoslavië waren te groot voor hun door etnisch geboefte beheerste onderdelen, maar leveren ook nieuwe lidstaten. De mislukking komt dichter bij de zich noemende beschaafde wereld.

Zijn er op het westelijk halfrond mislukte staten? Kort achtereen zijn de regeringen van Argentinië en Bolivia weggejaagd door een woedende bevolking, maar het is niet geheel duidelijk of in Latijns-Amerika de mislukking zich al aandient. De ontwikkelingen hier zouden ook de weg kunnen wijzen voor - toch - een toekomst voorbij de horizon van de democratische markteconomie. Maar het is nog te vroeg om conclusies te trekken. Voorlopig heerst de barbarisering.

Deze kan men moeilijk meer een tijdelijk schoonheidsfoutje van de democratische markteconomie noemen. Vooral omdat de verdamping van staten als recept is voorgeschreven door instellingen als het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank. De overheid moest drastisch afgeslankt worden en de schulden moesten voldaan. Tot op het punt waarop er geen overheid meer was om de schulden te voldoen. Het grote uitkleden was voorafgegaan aan de implosie van bijvoorbeeld Joegoslavië en Somalië.

Naast de aanstaande implosie van Indonesië is in Azië een nog vreeswekkendere ontwikkeling te verwachten. Eerder vroeg dan laat zal het mislukte model van ontwikkeling-door-staatsingrijpen in China daadwerkelijk ten einde komen. De perverse socialistische retoriek is al grotendeels weggevallen en de potemkindorpen lopen leeg of komen in opstand. Als het regime, dat inmiddels als simpelweg fascistisch aan te merken is, instort, zal China dan voortbestaan? Zal het bendewezen opnieuw een kernmogendheid in handen krijgen, vechtend uiteenvallen, demonstreren wat de consequentie is van de democratische markteconomie?

Dat er door het wegvallen van staten ongehoorde hoeveelheden mensen gedood en op de vlucht gejaagd worden, is helaas niet moeilijk te verklaren. De democratische markteconomie heeft geen mensen nodig, en nodigheid is binnen de termen van dit subjectloos stelsel het enige criterium waaraan levende wezens of dingen dienen te voldoen. Nodig in de zin van koopbaar of verkoopbaar, als waar dus. Vooral in de zogenaamde Derde Wereld zijn inmiddels miljarden mensen tot de economisch irrelevante status van huisvrouw gepromoveerd of gedegradeerd. *Hausfrauisiert* noemt Maria Mies het, een onnavolgbaar mooi en eigenlijk in zijn trefzekerheid onvertaalbaar woord.

Hoewel het vak van huisvrouw juist in die zogenaamde Derde Wereld niet een vanzelfsprekende roeping is, wordt de reactie op het besef van overbodigheid vooral door mannen vertaald in bereidheid tot het geweld waartoe de benden zich organiseren. Geweld waarbij desnoods het eigen leven op het spel wordt gezet, als uiterste symbolisering van de overbodigheid van mensen en de doodsdrift van de democratische markteconomie. Op alles en iedereen schietende 'krijgsheren' en zelfmoordcommando's of -eenlingen zijn geen atavistische afwijkingen ten opzichte van een voortschrijdende vooruitgang, zij zijn uiterst moderne ontwikkelingen die de democratisch-markteconomische moderniteit in haar ware perspectief plaatsen.

De reactie in de beschaafde wereld is dan ook spiegelbeeldig. Een ware hetze tegen mensen uit de wereld van de talloos-overbodigen die hopen nodig te zijn in de zogeheten Eerste Wereld wordt ontketend, waarbij schamele vrijheden als ongedocumenteerd op straat mogen lopen van hogerhand worden opgeofferd. De aanwezigheid van overbodigen met de verkeerde of geen papieren, illegalen, asielzoekers of hoe men hen verder zal noemen kan niet getolereerd worden. Onder de vlag van cultuur wordt de etnische barbarij als vertoog ingevoerd.

En of er al bendes jagen op verkeerdgekleurde medemensen of niet, de democratisch-markteconomische overheid neemt een voorschot op het bendewezen door zelf de jacht op de ongewenste vreemdeling voor geopend te verklaren. De moderne uitvinding van het ra-

cisme wordt overdekt met een laagje 'culturalisme' en de immer terugwijkende overheid krijgt de vrije hand de verkeerd-culturelen hun plaats te wijzen. Dit alles om de tot lynchen bereide meute voor te zijn - 'het draagvlak onder het beleid dient gehandhaafd' door zelf discriminatie in te voeren. Ook hier zijn de inmiddels verstommende zalvende praatjes over de multiculturele samenleving respectievelijk het multiculturele drama complementair in een vertoog over mensen die overbodig zijn en 'hier eigenlijk niet horen'.

Er is maar één reactie voorlopig niet goed denkbaar in de hoogstontwikkelde Europese democratische markteconomie: nationalisme is een gepasseerd station. En Nederland is wel degelijk gidsland bij het voortvarend afschaffen van de basis van nationalisme, namelijk in het afschaffen van geschiedenis als vak dat het begrip natie vormt. Wat zou men zich bij een herlevend Nederlands nationalisme moeten voorstellen? De werkelijkheid is erger - zo erg in feite, dat Nederland ook gidsland is bij het opgeven van het eerste en betrekkelijk laatste voordeel van staatsburgerschap: het levert burgers uit aan vreemde mogendheden.

CONSUMEREN

De gouden jaren van de democratische markteconomie liggen achter ons, globaal gesproken waren het de jaren tussen 1945 en 1975. Sindsdien is de overbodigmaking van mensen, de *hausfrauisierung*, ook in de zogenaamde ontwikkelde wereld voortgeschreden. Een mate van werkloosheid wordt geaccepteerd die in absolute getallen allang de tijd van de grote crisis overtreft. Symbolische offers op het altaar van abstracte arbeid kunnen hier weinig aan veranderen: stadswachten, controleurs in het openbaar vervoer, taakgestraften die papiertjes prikken in het park - de overbodigheid van mensen is dagelijks akelig aanwezig voor wie er nog oog voor wil hebben.

Maar mensen zijn voor één onontkoombaar aspect van de democratische markteconomie wel nodig: er moet geconsumeerd worden. Ook als de overheid het streven van zelf handhaven van een reserveleger consumenten opgeeft (de zogeheten verzorgingsstaat) blijft consumptie nodig. De paradox dat mensen die niet nodig zijn voor de productie wel nodig zijn voor consumptie is onoplosbaar, en zij is tekenend voor de onmenselijkheid of ontmenselijktheid van de democratische markteconomie. En er wordt wereldwijd gezien te weinig geconsumeerd. Het was de grote angst voor de grote angst na de aanslagen in New York en Washington: een goed patriot ging juist flink winkelen om de beschaving van dat deel van de wereld te onderstrepen.

Er is een tijd geweest waarin onderconsumptie als kenmerk van een economische depressie werd gezien. Nu we al enkele decennia gewend zijn aan de combinatie van grote werkloosheid, onderconsumptie en economische groei dient klaarblijkelijk het beeld van depressie bijgesteld te worden. De grote crisis doet zich vooralsnog voor in de streken die wel de nieuwste industriële ontwikkeling meemaken, maar de vorige ronden grotendeels gemist hebben - de vroegere Derde en Tweede Wereld, het deel van de wereld waar de democratische markteconomie eenvoudigweg 'niet werkt' en ook nooit meer zal werken. Hier liggen de catastrofelanden die de etiketten schurken- of mislukte staat dragen. Deze landen zijn de leve-

ranciers van overbodige mensen in eigen land en aan de Eerste Wereld.
De democratische markteconomie is subjectloos: mensen, iedere mens in feite is overbodig - en tegelijkertijd valt niet te ontkennen dat er mensen aan het hoofd staan van de organisatie van dit subjectloze stelsel. Zij zijn zelf inwisselbaar en misbaar - er is een heersende klasse, maar de zekerheid van het heersen ontbreekt al geruime tijd. Men kan deze heersende klasse ook moeilijk meer aanduiden met de aan de middeleeuwse maatschappijordening ontleende term bourgeoisie. Meer dan 'heersende klasse' zit er niet meer in.
Dat het overigens nog steeds van belang is de staat in handen te hebben, wordt geïllustreerd aan de hand van de Verenigde Staten van de afgelopen jaren. De anti-etatische retoriek van politiek rechts dat daar aan de macht is, is meer dan schijnheilig. Wat er op federaal niveau is gebeurd in 2000 en in de dichtstbevolkte staat California in 2003 kan toch niets anders genoemd worden dan een staatsgreep met constitutionele dekking. En de nauwelijks geletterde bendeleiders die op de troon zijn gezet hebben precies gestudeerd wat de beproefde kreet onderstreept: 'Onwetendheid is macht'. Zowel Schwarzenegger als Bush zijn gekwalificeerde bedrijfskundigen.
Er is een tijd geweest waarin wetenschappelijke bedrijfsvoering inderdaad een vak was waarvoor men iets moest begrijpen en weten. Het doel mag vanuit socialistisch standpunt verachtelijk zijn geweest, het fordisme en taylorisme vergden ook iets van degenen die de loonarbeid organiseerden. Die tijd is voorbij. Het is bijna onvoorstelbaar - zelfs met George W. en Arnie in gedachten - tot wat voor diepten de aan hogescholen en universiteiten massaal gedoceerde discipline van management in intellectueel opzicht gaat.
En dan nog is een groot deel van dit diepe denken gewijd aan kreetjes die uit de merkwaardige keuken van het nieuwetijdsdenken komen: leiderschap, bedrijfsklimaat, bedrijfscultuur, veranderkunde, synergie... Moet je veel weten als je in het kader van de verbetering van de concurrentiepositie een massaontslag aan te kondigen hebt? Als je wat woorden moet rondstrooien als flexibilisering, aanpassing, reorganisatie, vernieuwing?
Veel van dit oorverdovende gezwets heeft een inherent ultrarechtse lading: het beklemtonen van het ware leiderschap, het zwelgen in culturalisme (al dan niet multi-) en in het algemeen een ideologisch offensief tegen een links dat allang in de hondenmand ligt en hier stil de geest heeft gegeven. Ultrarechts streeft naar verandering en vernieuwing, voortdurend en zonder ophouden - het is conservatief om te zeuren over sociale voorzieningen en het behoud van arbeidsplaatsen.
Het meest stompzinnige managementboek dat dan ook de grootste hit is onder alle lichten die zich met macht vereenzelvigen in de hoogontwikkelde landen is een soort stripboekje. De piepende muizen die dagelijks worden losgelaten op 'hun werkvloer' komen er op een dag achter dat hun kaas (hun arbeidsplaats met het bijbehorende loon) verplaatst is. Wie heeft mijn kaas verplaatst? Die vraag wordt niet beantwoord, want de democratische markteconomie is nu eenmaal subjectloos. Globalisering, flexibilisering, concurrentie en vernieuwing hebben de kaas verplaatst. Je kunt maar beter weg zijn voordat je kaas verplaatst wordt of

voordat hij gaat stinken, is de blijde boodschap. Het is bijna niet te geloven, schrijft Thomas Frank, een van de bestrijders van het heersende marktpopulisme zoals hij het noemt, maar het is onontkoombaar: dit is wat de heersende klasse onder denken verstaat.
Een denken waarin geen vakbonden meer bestaan, waarin beurskoersen alleen maar kunnen stijgen en waarin steeds meer van hetzelfde als vooruitgang afgeschilderd wordt. Op weg naar een wereld waarin de catastrofe in de landen dichtbij maar o zo ver weg als bedrijfsongeval wordt gezien, dat met een eventuele oorlog te verhelpen is. Concurrentie met andere middelen, zo wordt het niet genoemd, maar het is de juiste kwalificatie van de barbarij die in de catastrofelanden heerst en die vanzelf naar de zo rustige ontwikkelde wereld toekomt - al was het maar door de zogenaamde noodzaak tot democratisch-markteconomische precisiebombardementen.

Het geheel stevent af op een grote catastrofe. Zonder socialistisch alternatief - dat zich voorlopig alleen binnen de termen van de democratische markteconomie zal moeten en kunnen ontwikkelen - kan het inderdaad alleen in barbarij eindigen: een kernoorlog tussen onvoorspelbare partijen, de ecologische instorting, de veralgemeende burgeroorlog van de benden. De heersende klasse denkt dat zij alleen wat kaas heeft te verplaatsen. Zij zit zonder het te willen weten in de stuurhut van een Titanic.

LITERATUUR

Voor het bovenstaande heb ik geraadpleegd:
Gordon G. Chang, *The coming collapse of China*. London, 2002. - Thomas Frank, *One market under God - extreme capitalism, market populism, and the end of economic democracy*. London, 2002. - Robert Kurz, *Weltordnungskrieg - das Ende der Souveränität und die Wandlungen des Imperialismus im Zeitalter der Globalisierung*. Bad Honnef, 2003.
Robert Kurz baseert zich in niet geringe mate op Hannah Arendt, met wier werk ik pas kennis ben gaan maken tijdens het schrijven van dit stuk. Voor Nederland als historieloos gidsland dank ik Karin Verelst, voor de beeldspraak met betrekking tot de Titanic mijn oude leermeester en kameraad Werner de Haan.

DE NEGATIE VAN DE STAAT IN ARGENTINIË

Jaap van der Laan

Wat doen mensen in een land waar plotseling geen geld meer is maar waar nog wel grondstoffen, fabrieken, land zijn en waarin aan arbeidskracht geen gebrek is. Aan zichzelf overgelaten gaan de mensen zelf aan het werk en creëren nieuwe vormen van economische solidariteit. Internationaal wordt weinig aandacht besteed aan dergelijke belangrijke ontwikkelingen in Argentinië.
Onderstaand artikel is gebaseerd op een stuk van Bob Stone gepubliceerd door geonewsletter en op een interview met Ezequiel Adamovsky door Michael Albert, gepubliceerd door Znet Visionstrategy, beide op het WWW gepubliceerd.

In 1991 waren de Argentijnse staatsschulden door het bewind van dictators zo hoog opgelopen dat de regering geen andere uitweg zag dan het accepteren van de IMF-'aanbevelingen' om de economie te herstructureren. Staatsbedrijven werden genationaliseerd, waardoor de werkgelegenheid daalde, handelsbarrières werden opgeheven waardoor goedkope importgoederen het land overstroomden en de industriële productie van Argentinië zelf inzakte. De werkloosheid in het voordien welvarende land schoot omhoog naar 25 procent en de koopkracht stortte in. Toen de regering in december 2001 nog verdere bestedingsbeperkingen aankondigde, brak er een volksoproer uit. Bij een lawaaidemonstratie waarbij de demonstranten op potten en pannen sloegen, schoot de politie 31 mensen dood. Argentinië was diep geschokt. Op 21 december trad president De la Rua af en zijn opvolger Eduardo Duhalde staat voor de taak zowel de leningen van de IMF/Wereldbank af te lossen als de bevolking tevreden te houden.
De banken en de rijken brachten hun dollars over de grens toen een devaluatie van de peso met 50 procent de spaartegoeden en levensstandaard halveerde. Meer dan 50 procent van de bevolking van het vroeger rijkste land van Zuid-Amerika kwam hiermee onder de armoedegrens terecht.
De lawaaidemonstranten zetten lokale buurtorganisaties op. Deze buurtvergaderingen of *assembleas* zijn voor Argentinië een nieuw fenomeen. De assembleas schoten als paddestoelen uit de grond na december 2001. In de grote steden kwamen de buurtbewoners spontaan bij elkaar op de straathoeken om te discussiëren over de problemen die op iedereen afkwamen. Na een eerste catharsis waarbij iedereen elkaar zijn problemen, zorgen en frustraties vertelde, begonnen de buurtbewoners over de oorzaak van de crisis en over de vraag welke oplossingen mogelijk waren. Deze buurtvergaderingen zijn niet zondermeer te vergelijken met arbeidersraden hoewel sommige, net als de *piqueteros* (zie verder in dit artikel), ook productie-projecten opgezet hebben.
Wel zijn bij de assembleas duidelijke elementen van consumentenraden aanwezig. Zo organiseerden veel assembleas gemeenschappelijke inkopen. Ze kochten grote hoeveelheden goederen van de tussenhandel en distribueerden

deze dan onder de buurtbewoners. Om de verarmde bevolking te voeden werden ook meer dan 45.000 gemeenschapstuinen, 'huertas', opgezet op braakliggend land. Vaak bestaan er connecties met gemeenschapsrestaurants 'comedores', waar op een gegeven moment zo'n 2,5 miljoen mensen te eten kregen.
Andere activiteiten bestaan erin dat de assembleas druk uitoefenen op bijvoorbeeld elektriciteits-, gas- en telefoonmaatschappijen om de prijzen niet te verhogen en degenen die de rekeningen niet meer konden betalen niet af te sluiten.

PIQUETEROS

Dan zijn er de ruilnetwerken. Ze gaan uit van het eenvoudige idee dat mensen die geen werk meer hebben en daarmee geen inkomen, nog altijd hun talenten en kwaliteiten kunnen uitwisselen met anderen in dezelfde situatie. Zo kan een kleermaker iemands kleren repareren in ruil voor bijvoorbeeld een zelfgebakken brood of iets geheel anders. Er wordt niet met geld gewerkt maar met waardebonnen, 'creditos'. (Een dergelijk ruilsysteem zonder geld bestaat ook in verscheidene steden in Nederland.)
Er zijn nu in Argentinië zo'n 5.000 lokale ruilnetwerken opgezet onder de paraplu van het Solidariteits-ruilnetwerk en het Ecovale netwerk waardoor miljoenen niet hoeven te verhongeren.
Op het hoogtepunt van de economische crisis zouden zeven miljoen mensen afhankelijk geweest zijn van deze ruilmarkten. Jammer genoeg nam het belang van deze ruilmarkten later weer af omdat sommigen er gebruik van maakten om zichzelf te verrijken door bijvoorbeeld creditos te vervalsen, wat betrekkelijk eenvoudig was, of door te handelen in creditos die in bepaalde gebieden minder waard waren dan in andere. Hierdoor werden de ruilmarkten minder betrouwbaar en minder aantrekkelijk en hoewel ze nog steeds bestaan zijn ze veel minder belangrijk dan ze waren.
De piquetero-beweging is een organisatie van werkloze arbeiders, die opkwam na 1996. Het is niet één groep maar een groot aantal verschillende organisaties (er zijn er tenminste vijftien) met verschillende strategieën. Ze staan allemaal te boek onder de naam 'piqueteros' vanwege de wegblokkades, 'piquetes', die ze gewoonlijk gebruiken om hun eisen kracht bij te zetten. De eerste piqueteros kwamen spontaan tot stand als verzet tegen neo-liberale politieke ontwikkelingen. Ze kennen een democratische en 'horizontale' structuur, dat wil zeggen zonder hiërarchie. Later kopieerden trotskistische, communistische, maoïstische en populistische partijen de strategie van de piqueteros, maar (uiteraard) zonder de radicale horizontale organisatiestructuur over te nemen. Een aantal piquetero-groepen organiseert zich echter nog steeds als echte raden en neemt besluiten op een horizontale manier.
In deze gevallen (met name in de Beweging van werkloze arbeiders 'Anibal Veron') hebben de vergaderingen kenmerken van de klassieke arbeiders- en de moderne consumentenraden. Zo hebben de Beweging van werkloze arbeiders 'Anibal Veron' en andere groepen hun eigen productieprojecten opgezet, kleine coöperatieven die brood bakken, en die bakstenen, kleding en andere producten produceren. Deze productie volgt echter niet de wetten van de markt en is ook niet door de een of andere managersklasse georganiseerd.
De hele beweging steunt deze produc-

tieprojecten en neemt ook de beslissingen over nieuwe investeringen; de winsten, als die er al zijn, zijn bestemd voor alle leden van de beweging en niet alleen voor de arbeiders. Het adagium hierbij is, dat alle soorten werk waardevol zijn en beloond moeten worden. Dat betekent dat niet alleen degenen die het brood bakken maar ook degenen die zich bezig houden met lesgeven en campagne voeren een inkomen moeten krijgen.

Bezetten van fabrieken is de nieuwste ontwikkeling. Arbeiders van (soms alleen op papier) failliete fabrieken gaan over tot fabrieksbezettingen als de eigenaren deze willen sluiten en nemen de fabriek in eigen beheer. Het opmerkelijke is dat zij het vaak heel goed doen, in weerwil van alle negatieve voorspellingen en ondanks een heel scala moeilijkheden. De arbeiders runnen relatief grote fabrieken, waarvan de Zanon keramiekfabriek het mooiste voorbeeld is, en brengen niet alleen de productie weer op gang maar maken in bepaalde gevallen nog winst ook. Zo moest de Zanon fabriek meer 'personeel' aannemen omdat de vraag naar producten steeg. De bezette fabrieken kennen verschillende organisatievormen maar in het algemeen worden de beslissingen genomen in horizontaal georganiseerde arbeidersvergaderingen en de lonen lopen minder uiteen dan onder de oude bazen. Alleen al in de provincie Buenos Aires hebben de arbeiders 17 fabrieken bezet en weer in productie genomen. In het hele land gaat het om ruim 200 bedrijven.

TEGENECONOMIE

Naast deze vier grotere bewegingen zijn er nog andere ontwikkelingen, zoals boeren die land bezetten en collectief gaan produceren of journalisten en kunstenaars die andere manieren zoeken om hun werk te distribueren. Verscheidene organisaties en ook provinciale overheden verlenen microkredieten aan beginnende kleine ondernemers. De laatste jaren is Argentinië een laboratorium voor nieuwe economische en politieke manieren om de maatschappij te organiseren en samen te leven.

De ontwikkeling van een tegeneconomie sluit aan bij de ideeën van de coöperatieve beweging die in Argentinië nooit veel aanhang heeft gehad. De coöperatieve beweging heeft als doel de maatschappij te hervormen en kreeg hier nu plotseling een vruchtbare bodem om allerlei projecten te starten. Dat wil niet zeggen dat deze opbloei makkelijk verloopt. De solidariteitsbeweging is allereerst gericht op overleven, als instrument tegen uitsluiting, en is een bewijs van een realistische kijk op de economie maar ze moet nog meer samenwerken om een echte solidariteitssector te vormen.

Wel is belangrijk te constateren dat de politieke cultuur totaal veranderd is. Argentinië was tot voor kort sterk hiërarchisch, autoritair en op leiders georiënteerd. Denk aan het peronisme, maar daarnaast ook aan de vakbonden, die in het algemeen erg corrupt zijn, en aan de linkse partijen. In feite hadden de meeste mensen de laatste jaren alleen ervaring met autoritaire, leninistische partijstructuren. De anarchistische traditie die vooral sterk was in de twintiger en dertiger jaren is na tientallen jaren dictatuur grotendeels verdwenen. De eerste piqueteros, assembleas, ruilmarkten en fabrieksbezettingen ontstonden spontaan, op intuïtieve wijze, zonder dat er theorie bij te pas kwam.

Het hele politieke en economische systeem stortte in en de mensen verloren ieder vertrouwen in partijen, leiders en vakbonden. De eerste ervaringen met directe democratie waren chaotisch omdat er geen enkele ervaring mee bestond. De laatste tijd worden de mensen er zich van bewust dat ze in feite aan het experimenteren zijn met een ander soort linkse politiek. Er is interesse in ideeën over directe democratie, autonomie en horizontaal organiseren.

Opmerkelijk is dat die organisatievorm gekozen wordt die altijd opkomt in situaties van economische en politieke onzekerheid. De arbeiders uit Petersburg organiseerden in 1917 spontaan de eerste sovjets, in München kwam in 1919 in eerste instantie los van alle partijpolitiek de radenrepubliek tot stand. Mei '68 in Parijs greep direct naar horizontaal georganiseerde vergaderingen.

Sociale ruilsystemen gebaseerd op waardebonnen zijn kwetsbaar. Allereerst door de onevenwichtigheid van vraag en aanbod. Bepaalde producten als brood zijn in een paar minuten verdwenen. Naar andere producten is weer weinig vraag. Waardebonnen, zogenaamde 'creditos', kunnen ook nagemaakt worden en sommige clubs verkopen creditos voor pesos zonder dat er een prestatie tegenover staat. Een evenwicht tussen productie en krediet moet voortkomen uit een democratisch proces en een leerproces van producenten-consumenten, 'prosumidores' . Het sociale geld moet door de maatschappij gemaakt worden op basis van arbeidstijd en inspanning en niet door de een of andere instelling.

De situatie in de meer dan 200 bezette fabrieken loopt sterk uiteen: enkele doen het erg goed en moeten zelfs mensen aannemen, maar veel ervan zijn nog niet opnieuw gaan produceren en hebben moeite te overleven door de slechte economische omstandigheden en juridische problemen. Daarbij komt dat de arbeiders weinig ervaring hebben met zelfbeheer en directe democratie. Dat iedereen evenveel te zeggen moet hebben, is algemeen geaccepteerd (één mens, één stem en 50 procent plus één beslist) maar de houding ten opzichte van verantwoording nemen kan erg uiteenlopen. Zo menen sommige arbeiders dat ze zonder managers geen fabriek kunnen laten draaien en nemen daarom geen verantwoordelijkheden of proberen hun geluk ergens anders, anderen werken daarentegen dag in dag uit en voelen het dan als onrechtvaardig dat ze toch niet meer te vertellen hebben. En dan spelen persoonlijke kwaliteiten ook een rol. Sommigen spreken beter en treden meer op de voorgrond, maar in principe moet iedereen evenveel te zeggen hebben en kans krijgen zijn kwaliteiten verder te ontwikkelen. In verscheidene fabrieken, maar ook in de assembleas, worden partijleden met wantrouwen bejegend omdat deze misbruik maken van deze organisaties voor eigen doeleinden. In het algemeen hebben mensen in de verschillende organisaties een afkeer van 'coördinatoren' of van 'mandones' (degenen die de baas spelen), maar de opvatting dat de klasse van managers gemist kan worden wordt lang niet door iedereen gedeeld.

ZELFBEHEER

In verscheidene bezette bedrijven nemen de arbeiders taken over die vroeger tot het domein van de beter opgeleide arbeiders of managers behoorden. Het is voor velen duidelijk dat het die kant op moet. Maar oude gewoontes

verdwijnen maar langzaam en dat geldt vooral in een markteconomie en met alle aandacht in de media voor mensen die boven de middelmaat zouden uitsteken. Er lijkt te weinig aandacht in Argentinië te zijn voor een verandering in de verdeling van de arbeid en vooral voor het uitbannen van alle hiërarchie op de werkvloer. Meer aandacht daarvoor zou iedereen helpen die bezig is in deze nieuwe organisaties. Misschien gaat het volledig afschaffen van de klasse van managers te ver, maar op dit moment blijkt de invloed van het kapitalisme en managerism nog zo sterk dat het veel arbeiders berooft van het geloof in hun eigen mogelijkheden de zaak zelf te beheren.
Zo leunen veel arbeiders, ook in de bezette fabrieken, nog teveel op de ervaring en kennis van de enkelen die geloven dat ze voldoende eigen mogelijkheden hebben om planning en beheer uit te voeren. Met als gevolg dat deze mensen teveel taken opgedrongen krijgen en soms zelfs meemaken dat de andere arbeiders boos op hen worden als deze enkelingen vertegenwoordigende en andere taken weigeren omdat ze vinden dat hun collega's deze taken met enige oefening ook zouden kunnen doen.

In allerlei Zuid- en Midden-Amerikaanse landen zijn voorbeelden van tegeneconomie te vinden, al lijkt Argentinië momenteel de snelste ontwikkeling door te maken. Bekend is de Movimento Sem Terra, de Braziliaanse landbezettingen en de beweging van de Zapatistas in Mexico. Maar ook in Colombia is een dergelijke ontwikkeling te vinden in de 'Economia Solidaria', gekenmerkt door fabrieksbezettingen en het opzetten van een 'micro-economie' op basis van wederzijdse hulp principes bij fokken en uitruil van kippen, konijnen en vis.
Het is duidelijk dat deze lokale economische initiatieven succesvol kunnen zijn maar dat ze alleen kunnen gedijen als de nationale politiek de door deze initiatieven gevulde niches laat bestaan. De Zapatistas bijvoorbeeld hebben sterke lokale organisaties opgebouwd waarbij ze voor hun voortbestaan sterk steunen op de internationale solidariteit maar op het ogenblik is het halve Mexicaanse leger in Chiapas gelegerd en het valt te verwachten dat de nationale ontwikkelingen in Mexico op den duur geen zapatistabeweging meer zal accepteren. Het is op dit gebied, de spanning tussen de lokale initiatieven in zelfbeheer en de nationale (en internationale) economische belangen dat de belangrijkste ontwikkelingen zullen plaatsvinden. Hier ligt ook een link met de beweging van antiglobalisten, die vanuit de westerse landen dezelfde neo-liberale politiek aanvallen.

VIERDE ALTERNATIEVE BOEKENBEURS IN GENT

De vijfde Anarchistische Boekenmarkt in Utrecht is nauwelijks voorbij, of het is weer tijd voor de *Alternatieve Boekenbeurs* in Gent (België). De beurs, die vorig jaar zo'n duizend bezoekers trok, wordt gehouden op 13 maart 2004 van 10 tot 18 uur in het gebouw 'De multiculturele centrale' aan de Kraankinderstraat 2 te Gent. De toegang is gratis. Meer info over de vierde Alternatieve Boekenbeurs: aboekenbeurs@yahoo.com

NAAR EEN MENSENRECHTENANARCHISME?

Rudolf de Jong

Op de tweede pagina van Wat zal men doen? *wordt Murray Bookchin geciteerd. Op de derde komen we Étienne de Boëtie tegen en heeft de schrijver zich al uitgesproken tegen een 'tweevoudig bijgeloof', te weten ongeschokt geloof in wapens als bescherming en wijdverbreid geloof in de markt als welvaartsbron. Een anarchist die een boek van 573 bladzijden schrijft over het anarchisme? Nee en ja.*
Nee, de studie is, zoals de ondertitel zegt, een filosofie van de rechten van de mens. En de mensenrechten, niet het anarchisme zijn steeds de uitgangspunten.
Ja, Ernst Stern komt tot conclusies die of anarchistisch zijn of nauw aan het anarchisme verwant en steeds belangwekkend zijn voor wie zich voor het anarchisme interesseert. De mensenrechten zijn "de enig mogelijke grondslag voor een vreedzame, duurzame ontwikkeling met behoud van het erfgoed der mensheid". (p. 230) Zij vragen om en voeren tot een andere samenleving. De rechten van de mens staan niet los van elkaar. Zij hangen met elkaar samen. Concreet: wie het recht op arbeid ontkent, tast ook het recht op vrijheid aan.
"Basis voor de toekomst zijn de rechten van de mens. Op die nieuwe basis is een minder gevaarlijke cultuur dan de traditionele zich aan het ontwikkelen. Dat men het zo kan zien en de beschikbare kritiek op de huidige en de beschikbare informatie over de nieuwe cultuur op basis van de Rechten van de Mens ordenen kan tot een logisch samenhangende visie, dat is de hypothese van dit boek." (p. 33)

*

Bij het lezen van Wat zal men doen? drong bij mij soms de vergelijking op met *Vrede als daad* van Bart de Ligt. Zowel wat betreft de schrijvers als hun studies. Evenals Bart de Ligt is Stern van huis uit (of beter: van opleiding en studie uit) theoloog en predikant. Beiden hebben als dominee op de kansel gestaan. En evenzo hebben ze alle twee de godsdienst achter zich gelaten zonder hun religieus verleden te loochenen en zonder op te houden zich gelovig te noemen. Zij hebben zich – zoals De Ligt het uitdrukte – 'doorontwikkeld'. Hun anarchisme heeft steeds het karakter van: dit is waar ik nu geestelijk aangekomen ben; het is niet dogmatisch maar dynamisch en sluit verdere 'doorontwikkeling' niet uit.
Vrede als daad is evenmin een boek over 'het' anarchisme maar een studie over – ook hier de ondertitel – 'beginselen, geschiedenis en strijdmethoden van de direkte aktie tegen oorlog'. Die ondertitel geeft ook het belang aan die het boek voor het anarchisme heeft: directe actie, zelf doen als strijdmethode om tot een wereld te komen die meer is dan de bestaande wereld zonder oorlog. (Hetgeen De Ligt in 1931 in zijn Voorrede schreef over de geestdrift onder vooruitstrevende mensen voor de Volkenbond – de voorganger van de Verenigde Naties – kan menig GroenLinkser zich vandaag de dag nog ter harte nemen.)
Aan beide boeken ligt een indrukwekkende hoeveelheid lectuur op zeer uiteenlopende terreinen ten grondslag. Verder zijn er allerlei – soms toevallige – persoonlijke belevenissen, ervaringen, actuele informatie uit de media, uit ge-

sprekken enz., in verwerkt. Het maakt Wat zal men doen? levendig en leesbaar.
Dan de voornaamste overeenkomst. Beide boeken bevatten een Groot Verhaal. In een postmoderne tijd (of is dat ook alweer post geworden?) met zijn kleine verhalen, is dat voor mij een verademing.

*

Zoals ik hierboven al aangaf, zijn de mensenrechten geen issue naast allerlei andere zoals emancipatie, milieu, Derde en Vierde Wereld enz. In zijn filosofie van de mensenrechten zijn deze omvattend en beslaan alle terreinen en issues. Natuurlijk komt hij wel tot opvattingen en conclusies die actievoerders op tal van gebieden als muziek in de oren moeten klinken. Hetgeen niet wil zeggen dat hij deze bewegingen wil annexeren of ondergeschikt maken aan een alles overkoepelende mensenrechtenorganisatie die overal leiding aan zou moeten geven – dat zou ook wel heel onanarchistisch zijn en absoluut niet sporen met zijn opvattingen over mensenrechten. Stern geeft een filosofie waarin mensen zich kunnen herkennen en waarmee zij hun activiteiten voor een betere samenleving in een algemeen kader kunnen passen.
Universeel zijn de mensenrechten voor Ernst Stern vanuit drie gezichtspunten. Zij gelden voor alle mensen in alle culturen. Aan de formulering en de bewustwording van de mensenrechten zijn vanuit allerlei culturen en beschavingen (ook thans verdwenen) en vanuit heel diverse godsdiensten en wereldbeschouwingen bijdragen geleverd. De mensenrechten strekken zich uit tot en hebben geldigheid op alle domeinen en aspecten van het mens zijn en van de samenleving.
Inderdaad put Stern uit allerlei culturen en bronnen. Zijn eigen theologische achtergrond blijft daarbij wel steeds zichtbaar aanwezig. 'Geloven' is het langste hoofdstuk van het boek. In de index zijn Chomsky, Freud, Lucas en Marx prominent aanwezig. Jezus wordt echter, met voorsprong, het vaakst genoemd, gevolgd door Paulus, terwijl ook Jhwh, Jesaja, Mozes, Johannes hoge ogen gooien, evenals de theologen die Stern sterk beïnvloed hebben: Dooyeweerd, Bonhoeffer en Girard.
Ik heb geen theologische achtergrond en weet vrijwel niets van filosofie. Sterns betoog was voor mij niet altijd makkelijk te volgen. Of beter: nu eens las ik grote stukken ademloos, vooral waar de schrijver concreet is, dan weer vroeg het volgen van zijn betoog nogal wat inspanning. Het eerste kwam gelukkig het vaakst voor. Maar laat ik met het taaie beginnen.

*

Het hierboven geciteerde dubbele bijgeloof ziet Stern als de grootste hindernis op weg naar gelijkwaardigheid en gelijke rechten. Hij vat "de mensenwereld niet dualistisch op, wel dissonant, *tegelijkertijd schitteren, erbarmelijk en geneeslijk*. Met andere woorden: in aanleg goed, aan waan ten prooi en voor rede vatbaar. Dit heeft voor mij de kracht van een geloof." (p. 20)
Niemand kan nadenken zonder vooronderstellingen waarover hij niet hoeft na te denken. Stern gaat voor zijn filosofie uit van een denkraam waarin hij deze vooronderstellingen plaatst. Hiermee en hierdoor wil hij zijn manier van denken verantwoorden. Een denkraam omschrijft hij – in navolging van Karel van Wolferen – als "een geestelijke landkaart, een intellectueel concept als

middel om het denken te organiseren". (p. 26)

Stern tekent zijn denkraam in de vorm van een windroos – niet hiërarchisch dus. Wel rangschikt hij de begrippen die hij er in onder brengt naar toenemende complexheid, beginnend met het meest simpele (en meest abstracte) eindigend met het meest ingewikkeldste (en minst abstracte). De werkelijkheid is nooit simpel of abstract.

In zijn windroos vind je zestien aspecten of gezichtspunten die hij namen geeft, zowel als studievakken als daarmee verbonden werkwoorden. Elk aspect opent het zicht op een ervaringsgebied. Deze ervaringsgebieden staan vanzelfsprekend niet los van elkaar. Daarom zoekt hij bij elk werkwoord een kernbetekenis waarin het zich wezenlijk van de andere onderscheidt. Ik som nu de zestien aspecten op als studievakken met hun werkwoorden en kernbetekenissen.

1 rekenkunde, tellen, meervoud; 2 meetkunde, meten, ruimte; 3 astronomie, duren, tijd; 4 fysica en chemie, veranderen, energie; 5 ecologie en biochemie, omgeven, aarde; 6 biologie, leven, cel; 7 psychologie, neigen, organisatie; 8 logica, willen,vrijheid; 9 recht, oordelen, gelijkheid; 10 sociologie, spelen, macht; 11 theologie, geloven, veiligheid; 12 politiek, regeren, vrede; 13 economie, wonen, welvaart; 14 kunst, scheppen, schoonheid; 15 taal, spreken, zin; 16 ethiek, (na)denken, waarheid.

De eerste acht aspecten omvatten de natuur van de mens en zijn het terreinen van de natuurwetenschappen. De tweede acht omvatten de cultuur en zijn verbonden met maatschappelijke en geesteswetenschappen. Een aantal aspecten heeft de mens met bepaalde dieren gemeen.

Met behulp van zijn denkraam - hetwelk in de inleiding wordt uiteen gezet – dat niet abstract is en geen werkelijkheidsstructuur is, gaat Stern nu de concrete werkelijkheid te lijf. Hij doet dit in zestien hoofdstukken die elk één van de werkwoorden als titel hebben. Hij behandelt de onderwerpen in de omgekeerde volgorde van het denkraam, het eerste hoofdstuk gaat dus over nadenken, het laatste over tellen. Hij doet dit omdat hij steeds zijn vooronderstellingen voorop wil stellen.

Deze aanpak wijkt volledig af van de gebruikelijke in verhandelingen over de mensenrechten. Die beginnen doorgaans met het formuleren van grondbeginselen en kernrechten en bespreken ze aan de hand van verklaringen en verdragen over de rechten van de mens. Stern gaat uit van zijn werkwoorden en de kernbegrippen die zij omvatten. Zo behandelt hij zo'n beetje alles wat er op de gebieden van mens en maatschappij, politiek, economie, cultuur en geloof te behandelen valt.

Ik noem, in willekeurige volgorde: vrijheid, recht, macht, staat, kerk, oorlog en vrede, de planeet aarde, geloof en fundamentalisme, milieu, spel, kunst, kapitalisme en communisme, opvoeding en school, liefde en moordlust, geld en techniek. Te veel om allemaal op te sommen, laat staan om hier uitvoerig te behandelen. Ik pak er hieronder wel enkele uit. Zijn besprekingen van en overwegingen bij al deze thema's brengt hem steeds, als resultaat van zijn analyses, tot de rechten van de mens en van hun onderlinge samenhang. Zij vloeien voort uit de opbouw van zijn denkraam en zijn verhaal.

Sterns aanpak heeft wel het nadeel dat dezelfde zaak op meerdere plaatsen, meestal in iets andere vorm, behandeld

wordt. Ook haalt, of sleept, hij er wel eens heel persoonlijke meningen bij die voor zijn betoog niet zo relevant zijn, al verlevendigen ze zijn tekst. Zo zijn idee dat Jezus levend van het kruis kwam en de rest van zijn leven in zuid-India doorbracht.

*

Verrassend bij Ernst Stern is zijn vermogen tot, wat ik zou willen noemen, het rechtzetten van begrippen. Van Marx is gezegd dat hij Hegel op zijn kop en diens dialectiek op de voeten had gezet. Maar ook Hegel op zijn kop blijft Hegel. Bij Stern is het rechtzetten een vorm van ontmaskering van verkeerd gebruik van begrippen. Een voorbeeld vind je al in de eerste passage die ik hierboven aanhaalde: het ongeschokt geloof in wapens is een bijgeloof. Een vals geloof.

Het begrip 'macht' benadert hij zo op, ook voor anarchisten, ja juist voor anarchisten, ongebruikelijke wijze. Dat deed hij overigens reeds in zijn dissertatie *Macht door gehoorzaamheid*. Hierin gaf hij een geheel eigen interpretatie van de beroemde passage uit de Paulusbrief (Romeinen 13) waarmee christelijke theologen het onderdaan zijn en het onderdanig zijn aan de overheid verdedigen. De theoloog Stern leest het als verzetsliteratuur.

In Wat zal men doen? hanteert Stern een positieve opvatting van macht. Het is macht tot, geen macht over, het is "macht als broederschap". (p. 272) Geweldsheerschappij wordt zo pseudomacht, ja onmacht. "De corrumperende werking van macht is dus eigenlijk geen werking van macht maar van onevenwichtigheid in de machtsverhouding". (p. 239)

Evenals Landauer (die hij niet noemt) ziet hij macht als een verhouding tussen mensen. "Macht is het soort relatie waarin dieren of mensen elkaar kunnen besturen. (...) Machtsuitoefening kan zowel rechtvaardig als onrechtvaardig zijn. In het laatste geval is er sprake van een scheve machtsverhouding. Er is dan geen gelijke verdeling van macht (...) De corrumperende werking van macht is dus eigenlijk geen werking van macht maar van onevenwichtigheid in de machtsverhouding." (p. 238-9)

Overigens komt Stern niet tot een regeringsloze conclusie. Wel beschouwt hij geweld tegen mensen – en het staatsmonopolie van het geweld – als de facto onbruikbaar om rechtvaardige verhoudingen te scheppen tussen mensen en volken. Democratie is voor hem "samenwerking met andersdenkende onderdanen". Stern bepleit een herstructurering van de macht. Het contractidee waarop de rechterlijke macht toezicht houdt - niet het confederalisme – speelt hierbij een grote rol. Afgevaardigden hebben zich aan hun mandaat te houden en zo niet dan verspelen zij dat mandaat.

Over economie lezen we: "De ware economische norm is duurzame voorziening in huiselijke behoeften. Er zijn nog drie hogere normen: schoonheid, zin, waarheid." (p. 126) Geld verdienen, winst maken zijn er dus niet bij. Het kapitalisme evenmin en communisme ook niet. "Kapitalisme en communisme waren immers varianten van één en hetzelfde bijgeloof, de vergoddelijking van de economie." (p. 195) Wel gelooft Stern in een werkelijk vrije markt, dat is een markt tussen economisch gelijken in macht. "Eenvoudig samengevat kan ik zeggen dat het kapitalisme niet bestand is tegen een vrije markt. Het kan

nog blijven voortbestaan zolang de vrije markt een leugen is." (p. 191)

Aangaande het recht citeer ik het volgende. "Het Romeinse recht had de ongelijkwaardigheid tussen rechter en berechte tot principe. Die ongelijkwaardigheid was voor justitieel geweld onmisbaar. (...) Het principe van gelijkwaardigheid betekent, consequent doordacht, het onvermijdelijke einde van het justitiële geweld." (p. 127)

Van institutionele kerken, godsdienst en religie ("een neurotisch geloof", p. 312) laat Stern weinig heel. Wel van geloof. Geloven kan bij hem los staan van God of openbaring. "Geloven blijft een strikt persoonlijke, creatieve daad, een 'acte gratuit'. Men kan voor anderen alleen voorwaarden ervoor scheppen." (p. 261)

Het is verleidelijk om door te blijven citeren...

*

Wat zal men doen? Deze titel is ontleend aan een gedicht van Annie M. G. Schmidt. Het roept herinnering op aan de titel van een beroemde Russische revolutieroman, *Wat te doen?* van Tsjernichewski. Lenin gebruikte de titel voor een van zijn belangrijkste brochures. In Spanje kwam ik eens een illegaal blad tegen met deze titel in de laatste jaren van de Franco-dictatuur. In de anti-fascistische roman *Fontamara* van de Italiaanse libertaire schrijver Ignacio Silone gebruiken door het fascisme verdrukte boeren de titel Wat moeten wij doen? als titel voor een krant waarin zij hun klachten uiten.

In deze titels als vragen draaide het steeds om het woordje 'wij' dat Silone er in voegde. Die 'wij' was een groep, een organisatie, een partij, een klasse. Altijd stond er een 'zij' tegenover, de vijand, de onderdrukkers. Stern gebruikt het onpersoonlijke 'men' en 'zal' in plaats van moeten. Dat is geen toeval. De strijd voor de rechten van de mens ziet hij niet als de zaak van een bepaalde groep, organisatie, klasse of onderdrukt volk. Met het 'men' richt hij zich tot iedereen en maakt hij geen onderscheid tussen 'wij' (de goeden) en 'zij' (de slechten). Dat is zowel kracht als zwakte.

De sterke kant. Iedereen is drager van mensenrechten. Heeft er dus belang bij. De strijd voor de rechten van de mens is een zaak van allen voor allen. Voor een vijandbeeld is geen plaats in Sterns betoog. Mensenrechten zijn bovendien vastgelegd in verdragen en in de Universele Verklaring van de Rechten van Mens uit 1948. Iedereen kan er zich op beroepen, machtsinstituten, instanties en organisaties kunnen er op worden aangesproken en er aan worden herinnerd. Niemand durft de mensenrechten meer te ontkennen. Stern hecht echter wel bijzonder veel belang aan de verklaringen. In het laatste hoofdstuk lees ik: "We hebben dan in 1948, door over te gaan tot een gemeenschappelijk normenstelsel dat zich meteen stormachtig ontwikkelde, de sprong gemaakt naar een ander type menszijn, om toekomst te hebben" (p. 527) en tien bladzijden heeft Stern het zelfs over de *"homo sapiens justus* van de toekomst, de rechtvaardig denkende mens".

Nu een zwakke kant. Is dit 'gemeenschappelijk normenstelsel' wel genoeg? En in hoeverre is het werkelijk gemeenschappelijk? De 'men' uit de titel vormen geen eenheid. Zoals in onze tijd met de mensenrechten het geval is, was de negentiende eeuw doortrokken van een begrip dat een beetje uit de geschiedschrijving verdwenen is, de 'so-

ciale kwestie' (in Nederland doorgaans als 'quaestie' gespeld). Het was echt geen monopolie van socialisten of de arbeidersbeweging. Bij liberalen en conservatieven, bij protestanten en katholieken, bij hervormers en revolutionairen kwam men het tegen. Iedereen *had* het er over. Maar wie *deden* er wat aan? Toch voornamelijk de bewegingen en organisaties die strijd voerden tegen degenen die hun voorrechten verdedigden. Stern is zich dat bewust. "De mensenrechtenstrijd in Europa is als klassenstrijd begonnen." (p. 352) Met een variatie op Orwell zouden we over de realiteit in de wereld anno 2003 kunnen zeggen: 'Alle mensen zijn dragers van mensenrechten, maar sommigen dragen er meer dan anderen.' En die sommigen zullen niet zo gemakkelijk afstand doen van hun bevoorrechte positie, ook al ziet men deze bevoorrechting als schijn of als vals bewustzijn. Materieel is de bevoorrechting of, om de terminologie van Stern te gebruiken, pseudobevoorrechting, heel wezenlijk.

Stern verwacht veel van onderwijs, van verspreiding van informatie, van inwerken op de publieke opinie, van concrete acties voor mensenrechten, van het handelen van mensen. Bovengewelddadige strijdmiddelen staan steeds centraal.

Binnen het Nederlandse anarchisme – waarin geweldloosheid na de Eerste Wereldoorlog (1914-18) een centraal thema werd – leidde dit tot een groot dilemma tijdens de Spaanse burgeroorlog (1936-39). Moest men de geweldloosheid hoog houden of moest men voor alles solidair zijn met de Spaanse geestverwanten die met wapens streden voor hun idealen en tegen de fascistische machten die alle mensenrechten ontkenden?

Stern bespreekt Spanje niet. Ik stuitte echter op een gelijksoortig dilemma. Op pagina 170 las ik: "Het feit dat Israël als volk een geweldloze interpretatie van zijn geloof ruim achttien eeuwen lang politiek gemanifesteerd heeft in zijn ongewapend optreden, van 135 tot 1942, is een volstrekt unieke prestatie waarvan de betekenis voor de mensheid nauwelijks beseft wordt." (1942 moet zijn 1943, RdJ). 1943, dat slaat op de opstand van de joden tegen hun uitroeiers in het getto van Warschau. Voor mij is die opstand een symbool van menselijke waardigheid, van strijd voor mensenrechten. Men kan nog andere vragen stellen. Waren joden altijd zo principieel in hun geweldloos zijn? De woorden waarmee Spinoza uit de Joodse gemeente werd gestoten zijn zo'n kras staaltje van een verbaal geweld dat we blij mogen zijn dat deze gemeente niet de mogelijkheid had tot fysiek geweldsgebruik. In het Moorse Spanje vochten joden vaak zij aan zij met moslims om hun gemeenschappelijke cultuur tegen de christenen te beschermen. Stern is elders (p. 212 bijvoorbeeld) wat meer relativerend over geweldsgebruik.

Concluderend. De vraag 'wat moet men doen?' wordt in zijn algemeenheid bijzonder stimulerend beantwoord. De vraag 'wat kunnen wij doen?' levert voor het praktisch handelen minder oorspronkelijke ideeën op. Wat zal men doen? is echter voor alles een uiterst stimulerende uitnodiging tot nadenken en meedenken.

*

Het anarchisme is begonnen als een groot verhaal. Wel één met meerdere verschijningsvormen; het mutualistisch anarchisme van Proudhon, het collectivistisch anarchisme waaraan Bakoenins

naam verbonden is, het communistisch anarchisme dat meestal aan Kropotkin wordt gekoppeld, het anarcho-syndicalisme. Max Nettlau, die meer was dan een historicus van het anarchisme, beschouwde zich, in navolging van Spaanse geestverwanten als 'Anarchist ohne Adjektiven', anarchist zonder bijvoeglijke naamwoorden. Hij betoogde dat al die speciale verschijningsvormen verbonden waren aan een bepaalde sociaal-economische periode en dus van voorbijgaande aard.
Dit klopt aardig met de conclusies waartoe Bert Altena in *Een broeinest der anarchie*, zijn in 1989 verschenen dissertatie over de arbeidersbeweging in Vlissingen, kwam. Een eerst propagandistische periode werd gevolgd door een syndicale en deze maakte plaats voor een culturele waarin de vrijdenkersbeweging van groot belang was. Ook bij de anarchisten zonder adjectieven speelt het culturele een grote rol, met nadruk op vorming, opvoeding en onderwijs, het vrije denken, seksuele bevrijding, emancipatie, geschiedenis van de eigen beweging en ja, ook veel strijd tegen schendingen van mensenrechten. Ikzelf heb mij daar aardig wel bij gevonden. Het grote verhaal van het anarchisme verdween echter met de aandacht voor al die deelgebieden wel erg naar de achtergrond of naar een verre toekomst.
Ik overweeg, mede naar aanleiding van Ernst Sterns filosofie van de mensenrechten, om mij voortaan mensenrechtenanarchist te noemen. Het harmonieert met allerlei activiteiten die als kleine verhalen te boek staan. Het plaatst het grote verhaal weer op de voorgrond en in de actualiteit. En dat wordt tijd.

Ernst Stern, Wat zal men doen? Een filosofie van de rechten van de mens. Twee delen, 573 pag.; Olive Press 2002, Leeuwerikstraat 4-b, 1021 GL Amsterdam.

Mamáxima door: Ka

ARTHUR LEHNING (1899-2000)*

Bert Altena[1]

1

"Ik heb vrijwel nooit over iets anders geschreven dan over onderwerpen waarin ik geïnteresseerd was of over situaties waarbij ik om de een of andere reden betrokken was. In deze zin is vrijwel alles wat ik schreef autobiografisch. Ik ben het in grote lijnen nog steeds eens met wat ik vroeger heb geschreven en daarom kan er ook van een zekere continuïteit in denken en opvattingen worden gesproken. Wat de diversiteit van onderwerpen betreft: mijn literaire en culturele belangstelling, mijn politiek engagement en mijn wetenschappelijke werk op het gebied van sociale geschiedschrijving zijn geen gescheiden aangelegenheden."
Arthur Lehning, Ithaka (Baarn 1980) 11

Paul Arthur Lehning werd geboren op 23 oktober 1899 in Utrecht. Zijn vader verliet al snel het gezin. De eerste vijf jaar van zijn leven bracht Arthur daarom door in Elberfeld, geboorteplaats van zijn moeder Paula Schübler. Zij hertrouwde met de hermhutter F.J. Müller en zo groeide Arthur vanaf 1905 in Zeist op. Hier bezocht Arthur de lagere school van de broederschap. Hij zat een klas hoger dan Hendrik Marsman, hoewel die drie weken ouder was dan hij. In 1914 ging het gezin aan het Broederplein wonen.[2] Stiefvader Müller[3] leidde toen de textielhandel van de herrnhutters. Hij werd een der rijkste leden van deze broederschap, die ook wel is omschreven als *"een klein stil kerkgenootschap"*.[4] Een piëtistisch geïnspireerde en blijmoedig eenvoudige groep mensen, wier gemeenschappelijkheid doet denken aan de vroege christengemeenten. Lehning heeft later bestreden dat de broederschap zijn verdere ontwikkeling beïnvloed heeft.[5] Dat klopt misschien voor zover het om de leer van de herrnhutters in engere zin gaat, maar zijn religiositeit heeft Lehnings overgang naar het anarchisme zeker gekleurd. Je kunt zelfs elementen in zijn latere anarchisme (het belang van de utopie bijvoorbeeld) herleiden naar het christendom van zijn jeugd.

In de kring der herrnhutters was na de band met God die met Duitsland heel belangrijk. Thuis werd Duits gesproken en Arthurs ouders waren lid van de *Deutsche Verein*. Deze gezelligheidsvereniging van Duitsers in en om Utrecht kwam op zaterdagavond bijeen om een glas wijn te drinken en romantische Duitse liederen te zingen. Eenmaal mocht Arthur mee naar de viering van de verjaardag van de keizer.[6] Het gezin Müller leefde na 1914 intens mee met de Duitsers. Arthurs vier jaar oudere broer Hans Werner (1895-1945), nam zelfs dienst in het Duitse leger en zat vol heldenverhalen als hij op verlof was van het front.[7] Arthur markeerde op een kaart van Europa met vlaggetjes de opmars van de Duitse troepen. In de klas van de Utrechtse HBS[8], waar hij inmiddels met Marsman dagelijks in de

* Een eerdere versie van dit artikel verscheen in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2001-2002, Leiden, p. 137-171.

gele tram lol trappend heenging, verdedigde hij de keizer. Toen toonde hij zich al een fel debater.

Kennelijk schokten de verschrikkingen van de oorlog hem niet zo. Bezwaren tegen het leger kwamen niet bij hem op. Het aantal dienstweigeraars in Nederland nam sterk toe en soldaten kwamen in opstand, maar Arthur diende na zijn eindexamen in juni van 1918 negen maanden vrijwillig het Nederlandse leger op de Vlasakkers bij Amersfoort. Waarom nam hij als Duitser vrijwillig dienst bij het Nederlandse leger? Toke van Helmond heeft misschien gelijk met haar vermoeden, dat Arthur zo zijn naturalisatie tot Nederlander wilde bevorderen, maar daar staat tegenover dat hij die pas in 1921 probeerde te verwerven.[9] Hij heeft later zelf gezegd dat je door vrijwillig dienst te nemen op dat moment een korter dienstverband kreeg dan wanneer je werd opgeroepen. Hoe dan ook, zijn pro-Duitse instelling moet afgezwakt zijn, gezien zijn daad.

Hij bracht het slechts tot korporaal. Eenmaal in het leger veranderde Arthur al snel van mening. Het militaire 'ambacht' stond hem tegen. Gezien de piëtistische inslag van de herrnhutters is dat misschien niet zo vreemd. Een groot deel van zijn vrijwillige diensttijd bracht hij door in het legerhospitaal, echt ziek èn ziekte simulerend. In Midden-Europa braken revolutionaire tijden, reactie op de oorlog en, verlaat, op de Russische Revolutie, aan. Nederland leek even meegezogen te worden, maar Arthur maakte een *volte face.* Op 16 januari 1919 zou hij in zijn dagboek schrijven dat hij de moord op Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg in Berlijn als een diepe tragedie zag, terwijl hij er vijf maanden eerder nog over gejuicht zou hebben.[10] Zo gaven maatschappelijke en politieke ontwikkelingen richting aan een proces, dat al in Arthurs HBS-tijd was begonnen. Meer nog dan Duitsland was hij daar God en godsdienst aan het heroverwegen. Dat ging gepaard met veel lezen. Lehning was al vroeg niet alleen strijdbaar maar ook sterk gericht op intellectuele ontwikkeling. Hij heeft later verklaard dat hij Haeckels *De afstamming van den mensch* in deze jaren las, maar belangrijker dan dit materialistische evangelie zijn Nietzsche en dichters als Rilke en Stefan George geweest.[11] Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter, die hij ook zeer bewonderde, zouden hem in aanraking met het socialisme brengen.[12] De invloed van Nietzsche was blijvend. Lehning las de filosoof niet zozeer als godloochenaar, maar als filosoof met een inspirerende visie die de menselijke cultuur een hoger plan wees.[13] Georges Sorel en Ernst Bloch, filosofen wier werk hij later leerde kennen, waren daardoor gemakkelijk in zijn ideeën in te passen. Lehning ontwikkelde in deze jaren een kosmisch pantheïsme, waarin hij hartstochtelijk de stem van God trachtte te horen en religieuze inspiratie vond.

2

In zijn diensttijd werd Lehning revolutionair socialist, de opmerking over de moord op Liebknecht en Luxemburg duidde daar al op, èn overtuigd antimilitarist. Dat laatste sterker dan het eerste. We kunnen zijn ontwikkeling vanaf dat moment tamelijk goed volgen, want Arthur begon te publiceren. Kort nadat hij zich in 1919 aan de Rotterdamse Handelshogeschool als student had laten inschrijven (om zijn ouders te plezieren, die bevreesd waren dat hun

zoon al te bolsjewistisch zou worden), werd hij redacteur van het *Rotterdamsch Studentenblad*. Dat was het orgaan van het Rotterdamse studentencorps, waarvan ook Arthur lid werd. Het redactiewerk trok Arthur aanmerkelijk meer dan de studie zelf. Van de meeste economievakken moest hij niet veel hebben. Alleen met de historicus N.W. Posthumus bouwde hij een band op, zozeer dat de hooggeleerde jaren later bij hun wederzien nog wist dat hij een werkstuk van Arthur te goed had. De colleges van de filosoof Bolland lijkt Lehning vooral om de eigenaardigheid van de professor gevolgd te hebben.

Lehning publiceerde in het studentenblad enkele gedichten, maar zijn meeste bijdragen gingen over kunst, revolutie en militarisme. Na 1920 volgde hij op dit punt de theoloog Bart de Ligt en de criminologe Clara Wichmann. Beiden had hij leren kennen op een conferentie van de Arbeidsgemeenschap der Woodbrookers, christen-socialisten die zich vooral in de Sociaal-Democratische ArbeidersPartij (SDAP) lieten gelden. De Ligt en Wichmann veroordeelden oorlog en geweld en formuleerden een eigen, steeds vrijzinniger en anarchistischer wordend protestantisme dat perfect aansloot bij Lehnings denkrichting. Zij leerden hem dat de mensen tot ware menselijkheid gebracht moeten worden; dat voor handelen geestelijke waarden van beslissend belang zijn; dat daarom geweld en gewelddadigheid bestreden moeten worden; dat middelen en doel innig verbonden zijn en dus met geweld geen geweldloze maatschappij gevestigd kan worden. Net als De Ligt en Wichmann op hun weg naar het anarchisme behield Arthur een sociale mensopvatting. Het idee van de Hegeliaan Stirner[14] dat de mens van nature egoïst is, wees hij af: *"ware menschelijkheid"* uitte zich in mensenliefde en geweldloosheid.[15] De Ligt en Wichmann verbreedden de blik van Arthur. Zo wees De Ligt hem op de Franse *Clarté*-beweging, geleid door Henri Barbusse. Hij zou in het blad van die beweging een artikel schrijven over Henriëtte Roland Holst.[16] Clara Wichmann leerde hem nieuwe opvattingen over strafrecht.[17] Hij werd lid en weldra bestuurslid van de Bond van Revolutionair Socialistische Intellectueelen (BVRSI), eind 1919 opgericht door Wichmann en De Ligt.[18] Naast een libertair alternatief voor Roland Holsts communisme maakte de bond hem het zedelijke belang van verantwoord wetenschap bedrijven duidelijk. De Ligt liet zien hoezeer de wetenschap betrokken was bij de moderne oorlog en dat terwijl ze de zedelijke vooruitgang van de maatschappij hoorde te dienen.[19]

Zijn nieuw verworven inzichten verwoordde Arthur met grote gedrevenheid. Ze wortelden in een religieuze inspiratie die niet contemplatief was maar tot handelen drong: *"Ik geloof dat degene die leeft uit en daden doet naar den geest van Christus (en dat is de volmaakte mensch) maar ook degene die naar die volmaking streeft wèl moet staan revolutionair tegenover deze samenleving, die 't beste in de menschen knot, en 't hoogste in den mensch verstikt en opstandig moet zijn tegenover deze wereld met zijn 'christelijke' regeering en 'christelijke' kerk incluis."*[20] Hij riep de Rotterdamse studenten op tot voorbereiding op een revolutie die de grondslagen zou leggen voor *"een menschelijker samenleving, voor een gelukkiger menschheid, de basis die in zich draagt het embryo van nieuwe beschaving, van nieuwe cultuur"*.[21] Iemand die zo schrijft, bereidt zich niet voor op een

carrière in de zakenwereld. Spoedig klonk kritiek van de Rotterdamse studenten: Arthur bracht veel te veel bolsjewisme en veel te weinig literatuur in hun blad. In het najaar van 1921 (na de dood van zijn moeder) zou hij de studie economie in Rotterdam verruilen voor sociologie, filosofie en geschiedenis in Berlijn.

Het valt op hoe sterk Arthur zich in deze vroege jaren met antimilitarisme bezighield. In navolging van De Ligt, die spoedig een vriend van hem werd[22], ging het Arthur niet alleen om een morele veroordeling van oorlogvoeren, maar hij onderzocht ook de politieke en economische oorzaken en de techniek van een komende oorlog. Dat die zou komen, daar was hij met De Ligt al vroeg van overtuigd. Betoogde De Ligt dat de Verenigde Staten om oliebelangen een volgende oorlog zouden voeren, Arthur was daar nog niet zo expliciet over. Je zou ook kunnen zeggen dat hij zich meer bezig hield met dieper liggende oorzaken van oorlog. In 1925 schreef hij dat die van de Eerste Wereldoorlog nog steeds in volle kracht aanwezig waren. Concreet noemde hij de staat, het kapitalisme en de onzedelijke instelling van wetenschappers die chemische en bacteriologische oorlogen mogelijk maakten.[23] Arthur probeerde een brug te slaan tussen studeerkamer en maatschappelijk handelen. Naast de BVRSI werd hij in 1921 lid van de IAMV, de Internationale AntiMilitaristische Vereeniging die in 1904 door Domela Nieuwenhuis was opgericht als tegenhanger voor de Tweede Internationale. Arthur woonde het internationale congres van de IAMV van 1921 bij, waar het Internationaal Antimilitaristisch Bureau (IAMB) werd opgericht als overkoepelend orgaan van allerlei antimilitaristische organisaties in binnen- en buitenland. Daar leerde hij zijn latere strijdmakker Albert de Jong kennen, die op dit congres een vlammende rede hield.[24] Antimilitarisme en socialisme stonden voor Arthur niet los van cultuur. Toen al bezigde hij een culturele opvatting van socialisme, die hij altijd heeft vastgehouden.[25] Aanvankelijk ging het hem om de verwezenlijking van een christelijk geïnspireerde, zedelijk-volmaakte samenleving. Maar al zou weldra die christelijke inspiratie verdwijnen, het zedelijke en culturele ideaal bleef. Dat blijkt uit zijn belangstelling voor utopieën.[26] Dat Lehning christensocialist en later anarchist werd, kwam met name voort uit zorg om de beschaving. In deze zorg ligt de eenheid van zijn politiek activisme en socialistische overtuiging met zijn culturele interesses en activiteiten.

3

Terwijl Arthur politiek en levensbeschouwelijk een grote wending doormaakte, vertoonden zijn culturele belangstelling en activiteiten echter continuïteit. Wellicht kwam dit doordat hij wat kunst betreft al enige tijd in de ban was van de avant-garde. Hij onderzocht de grenzen van het moderne samen met Hendrik Marsman, met wie hij in de HBS-tijd een zeer innige vriendschap had opgebouwd. Jaap Goedegebuure heeft Marsman parafraserend die vriendschap zo samengevat: Arthur *"was de slijpsteen waaraan Hennie zijn meningen scherpte, het aandrijfwiel van zijn bevlogenheid en dweperijen, de ontsteking waaraan hij ontbrandde, zoals hij later zou zeggen. Het omgekeerde was evenzeer het geval. De twee vrienden waren voor elkaar bestemd, dat wil zeggen gedurende de tien tot vijftien jaar waarin aan de persoonlijk-*

heid de laatste hand wordt gelegd."[27] Beide jongens ontwikkelden elkaar op het gebied van de dichtkunst, ze schwärmden met dezelfde schrijvers en dichters: Nietzsche, Herman van den Bergh, Rilke, Stefan George, Trakl. Ook bespraken ze vooral de gedichten die Marsman schreef en die Arthur in zijn dagboeken (vanaf 1917 in een apart schrift) bewaarde. Zonder Arthurs bewaarzucht was Marsmans eerste bundel Verzen niet tot stand gekomen. Marsman bracht Arthur bovendien in contact met andere kunstenaars, zoals beeldend kunstenaar Erich Wichmann, de dichter Jan Slauerhoff en in 1926 Menno ter Braak.[28] Met hen bleef Arthur bevriend tot hun dood, hoezeer Wichmann ook een eenling was. Slauerhoff lijkt zich sterk gericht te hebben op Arthurs toenmalige vriendin Annie Grimmer (1896-1931).[29] Het is niet zo gemakkelijk te bepalen wat Arthur voor deze kunstenaars betekende. Zeker is dat Arthur een zeer goed gedichtenlezer was en dat hij met zijn brede belangstelling en zijn belezenheid hen verrijkte. Even zeker is dat zij de blik van Arthur verruimden, niet het minst op het punt van beeldende kunst. Eenmaal gevestigd in Berlijn heeft Arthur, toen hij werkte in de drukkerij van *Der Schmiede*, zowel de eerste gedichtenbundel van Marsman als die van Slauerhoff, *Archipel*, gezet en laten drukken. Dat was in Berlijn een stuk goedkoper dan in Nederland.[30] Na de Tweede Wereldoorlog heeft Arthur over deze vrienden scherpzinnig en soms diepgaand geschreven. Deze vriendschappen waren belangrijk voor hem. Waarschijnlijk wordt de verhouding tussen de vrienden nog het beste getroffen door wat de Amerikaanse socioloog Bob Wuthnow *a community of discourse* noemt, een groep met eenzelfde belangstelling en richting.[31]
Toch groeiden de vrienden enigszins uit elkaar. De voortdurend rondreizende Slauerhoff en Arthur bleven op het punt van overtuigingen nog het dichtste bij elkaar, maar Wichmann stortte zich na 1922 met driest enthousiasme op het fascisme. Met Marsman, maatschappelijk elitair en langzaam maar zeker in de ban van een zweverig katholicisme, kwam het in 1926 tot een ernstige botsing. Onder invloed van het Interbellum, dat in het teken stond van oorlog en massa, werden de vrienden gedwongen tot precisering van hun ideeën. Marsman en Wichmann uitten hun angst en dédain voor de massa in verheerlijking van heldengedrag en geweld, later in bewondering voor Mussolini en het fascisme. Lehning ging verder op de weg van het anti-autoritaire anarchisme. Het anarchistische ideaal betekende voor hem werkelijke democratie.[32]

4

De Ligt bracht Arthur in aanraking met de ideeën van Bakoenin. Deze had volgens de gewezen dominee begrepen dat *"een meer-dan-menschelijke drift naar menschelijke en cosmische solidariteit altijd de diepste bron van alle anarchisme en socialisme is geweest."* Lehning vertaalde de brochure met dit citaat in het Duits.[33] Bakoenin ondersteunde Lehnings overtuiging dat menselijk handelen in de geschiedenis een belangrijke rol speelt en vertaalde zijn zweverige, christelijk-idealistische mensenliefde in sociaal anarchisme. *'Menschenliefde'* werd *'solidariteit'*. God verdween langzamerhand, want Bakoenin leerde hem ook *"de samenhang van goddelijke en menschelijke autoriteit, van God en den Staat"*. Een-

maal in Berlijn was zijn keus voor het sociaal anarchisme snel gedaan. Lehning ontmoette daar allerlei Russische anarchisten die uit de Sovjet-Unie verdreven waren, al of niet na gevangenschap. Met name Alexander Schapiro, voormalige secretaris van Kropotkin, en Gregorij Maximof, gewezen leider van de Russische anarchistische vakbeweging, maakten op Arthur indruk. Zij waren aanhangers van het anarcho-syndicalisme, het idee dat de anarchisten de arbeidersklasse moeten organiseren in vakbonden en dat als gevolg van de economische strijd van deze vakbonden een federatieve anarchistische samenleving gevormd kan worden, waarin de werkelijke producenten de productie organiseren. Samen met Duitse syndicalisten ijverden de Russen voor de oprichting van een eigen syndicalistische internationale. Op het oprichtingscongres van deze Internationale Arbeiders Associatie (IAA) eind 1922 was ook Arthur aanwezig als correspondent van *De Wapens Neder*, het blad van de IAMV.

In Berlijn liep hij college aan de Friedrich-Wilhelm universiteit, nu Humboldt universiteit, waar de beroemde Werner Sombart uitblonk in gortdroge referaten. De historicus Gustav Mayer, biograaf van Friedrich Engels en kenner van het Duitse socialisme, boeide Arthur het meest en wekte zijn historische belangstelling. Door Mayer las hij de briefwisseling tussen Marx en Engels, om te concluderen dat beide heren nu niet direct sympathiek waren. In Berlijn begon hij ook aan het verzamelen van boeken op historisch terrein. Series congresverslagen van de Duitse socialistische partij sleepte hij in huis, evenals kranten. Arthur werd een groot verzamelaar met een fijne neus voor waardevolle publicaties die (te) laag geprijsd waren.[34] Tegelijkertijd zocht hij contact met de expressionisten. Zo kwam hij geregeld in Herwarth Waldens galerie *Der Sturm*. Het gelijknamige blad kende hij uit Nederland. Ook bezocht hij het *Romanisches Café*, waar behalve Russische emigranten ook veel avant-gardistische kunstenaars kwamen. Toneelstukken van Ernst Toller, die in de gevangenis zat en met wie Lehning correspondeerde, maakten diepe indruk op hem.[35]

Voor een anarchist als Lehning, die het individu hoog in het vaandel had staan maar daarom nog niet de (revolutionaire) massa afwees zoals Marsman deed, was de situatie na de Eerste Wereldoorlog niet gemakkelijk. De anarchistische beweging had net als voor 1914 banden met de sociaal-democratie, maar lieden met revolutionair elan voelden zich nu vooral tot de communistische beweging aangetrokken. Sommige anarchisten, zoals de net als Toller gevangen gezette dichter Erich Mühsam, met wie Arthur eveneens correspondeerde, noemden zich anarcho-bolsjewisten. Anderen voegden zich regelrecht bij de communistische beweging. De communisten hadden in hun ogen een revolutionaire verandering teweeg gebracht. Zij bleven niet steken in opruiende kreten en beter wetende kritiek. Bovendien kregen sociaal-anarchisten zoals Arthur ook nog te maken met individualistische anarchisten. Het was hoog tijd duidelijkheid in de principes te scheppen. Daarbij had Lehning het voordeel dat zijn Russische kameraden niet alleen uit eigen ervaring konden verhalen over de schaduwkanten van het Sovjet-communisme, maar ook zeer geverseerd waren in de anarchistische theorie, Schapiro vooral.

Arthur ontwikkelde een gefundeerde kritiek op de sociaal-democratie, enerzijds gebaseerd op wat de inzichten van Bakoenin hem hadden geleerd en anderzijds op de lessen die hij uit de geschiedenis trok. De forse brochure *De Sociaal-Democratie en de Oorlog* concludeerde dat de sociaal-democraten en de communisten door de nationale staat te willen rechtstreeks afstevenden op nieuwe oorlog en nieuwe ondergang. "*Er is geen ander heil dan de* economische *strijdorganisaties, dan* zelforganisatie, *dan internationale, revolutionaire klassenstrijd. Er is ook geen andere weg om den* oorlog *te bestrijden. Men moet zich van de utopie bevrijden, dat de staat afsterven zou door een ongekende staatsdiktatuur; men moet zich van de utopie bevrijden dat de vrijheid te verwerkelijken zou zijn door het despotisme.*"[36] Waar de sociaal-democraten anarchisten vaak verweten utopieën na te streven, kaatste Arthur de bal terug. Principieel zag hij geen verschil tussen sociaal-democraten en communisten, want beide bewegingen streefden de sociaal-democratische staat na. Bakoenin had echter geleerd dat de staatsstructuren vernietigd moesten worden.[37]

Omdat Arthur in Bakoenin de grondlegger van het anarcho-syndicalisme zag, besloot hij zich meer met deze figuur bezig te houden. Hij nam contact op met Max Nettlau, historicus van het anarchisme, biograaf van Bakoenin en bezitter van de meest kolossale verzameling op het gebied van anarchisme die zich liet denken. In de zomer van 1924 zocht hij de geleerde op in zijn Weense woning. Vanaf dat moment werd Nettlau een belangrijk adviseur van Arthur voor de geschiedenis van het anarchisme, voor Bakoenin, voor het kopen van antiquarische boeken in Parijs, het catalogiseren van boeken en wat niet al.[38] Hij begon een studie naar de anarchisten en de Russische Revolutie om ook op dat terrein de principes duidelijker te stellen. Uiteindelijk zou het blad *Die Internationale* deze in 1929 en 1930 in tien afleveringen publiceren.[39] De ideeën van Arthur waren inmiddels zozeer gerijpt dat hij niet alleen de onverenigbaarheid van het marxisme en bolsjewisme met de radendemocratie betoogde, maar ook het belang van de opvattingen van Bakoenin nieuw relief gaf. De radendemocratie die in februari 1917 spontaan ontstond, was precies wat Bakoenin bedoelde met vernietiging van de oude staatsstructuren en de spontane vorming van nieuwe organen van zelfbestuur. Het was logisch dat de Russische syndicalisten het werk van Bakoenin verbreidden en het was al even logisch dat Lenin dit in 1922 onmogelijk maakte. Halverwege de jaren dertig zou Arthur in Spanje opnieuw aanschouwen hoe op de puinhopen van de oude staat nieuwe vormen van zelfbestuur ontstonden. Bakoenin werd door hem herschapen als de tegenhanger van het autoritaire en staatsgerichte socialisme dat Marx en zijn volgelingen preekten. Bakoenins anarchisme hield de belofte in van een werkelijk democratische samenleving, maar vereiste een voortdurend beschaven van de mensen.

5

In 1925 vestigden Lehning en Annie Grimmer zich in Parijs (Rue Michel Ange 71), waar naartoe een belangrijk deel van de Russische kolonie vanuit Berlijn was vertrokken. Parijs werd Arthurs lievelingsstad, hij zou er anderhalf jaar wonen. Oude vrienden kwamen op bezoek, zoals Slauerhoff, maar Lehning maakte ook nieuwe. Zo leerde hij er

door De Ligt kennis Piet Mondriaan kennen.[40] Ook ontmoette hij Cesar Domela, jongste zoon van de Nederlandse revolutionair. Even leek het erop dat Arthur de bibliotheek van Ferdinand Domela Nieuwenhuis ging catalogiseren, maar daar is niets van gekomen.[41] De plannen duiden er in elk geval op dat Arthur en Annie erover dachten weer naar Nederland te vertrekken.

Een van de beweegredenen van Lehning zal ongetwijfeld zorg om de culturele en politieke ontwikkeling zijn geweest. Uit *Thesen* die Marsman in *De Vrije Bladen* had gepubliceerd, merkte hij dat zijn vriend een mystieke katholiserende richting in was geslagen die kon ontaarden in fascistische standpunten. Marsmans zweverige pleidooi tegen individualisme werd door Arthur beantwoord in *Antithesen* met een ferm pleidooi voor de bakoenistische opvatting van individualisme. De controverse leidde tot tijdelijke verwijdering tussen de vrienden.[42] Tegelijkertijd rijpte het plan een nieuw tijdschrift uit te geven, waarin de ideeën van verschillende vertegenwoordigers van de avant-garde samengebracht werden.[43] Een revue van de avant-garde dus. Het blad *Die Aktion* van Franz Pfemfert, waarop Lehning zich in 1919 had geabonneerd, stond model, maar *i 10* zou toch anders worden. Het doel van het blad was niet gering: *"Ich will mit der Zeitschrift nichts anders als die Fänomene einer allgemenen Erneuerung registrieren. Es steht doch seit den Krieg* nichts *mehr fest – eine neue Welt versucht durch zu dringen; wie sehr auch alles noch beim Alten bleibt."* Het tijdschrift zou duidelijk kunnen maken of alle stromingen iets gemeenschappelijks hadden.[44] In feite moest *i 10* een zoektocht beginnen naar de inhoud van de nieuwe cultuur.[45] Medewerkers haalde Lehning uit zijn eigen kennissenkring en via deze weer uit andere kringen. Zo kwam hij via Mondriaan bij de Rotterdamse stadsbouwmeester Oud terecht en via deze bij kunstenaars van het Bauhaus. Bij toeval leerde hij in Sanary sur Mer, waar hij in verband met zijn gezondheid in het voorjaar van 1926 verbleef, Ernst Bloch kennen. Enthousiast over het plan, bracht deze filosoof, wiens boek *das Prinzip Hoffnung* voor Arthur van grote betekenis zou worden, hem in contact met zijn vriend Walter Benjamin.

Uiteindelijk had Lehning een uitermate heterogeen gezelschap bij elkaar, voornamelijk afkomstig uit Nederland, Duitsland, Rusland, Zwitserland en de Verenigde Staten. Inderdaad een zeer internationale revue, maar merkwaardigerwijs vooral bedoeld voor Nederland. Waarom Lehning zijn doelgroep tot ons land verengde, is niet duidelijk.

i 10 werd een zeer veelzijdig blad. Politiek liepen de medewerkers sterk uiteen: de communistische Mart Stam publiceerde naast de dadaïst Kurt Schwitters, die op afstand de vrolijkste bijdragen aan het blad heeft geleverd. De heterogeniteit van de medewerkers moest wel tot spanningen leiden. Oud had de grootst mogelijke bezwaren tegen de afdeling politiek in het blad, waar de medewerkers hem veel te links waren.[46] Moholy-Nagy wilde als redacteur film en foto de bijdragen over film van Ter Braak beoordelen voor ze gedrukt werden, Nettlau moest niets hebben van Mondriaans beschouwingen. *i 10* getuigde van de avant-garde, maar heeft haar eenheid niet erg vergroot. Avant-gardebewegingen hebben nu eenmaal iets sektarisch over zich, maar de medewerkers van *i 10* gingen ook weinig met elkaar in debat.

Die heterogeniteit vond Arthur geen probleem, al leverde ze hem en Annie Grimmer[47], die op de achtergrond voor de eerste nummers zeer veel werk verzet heeft, behoorlijke problemen op met medewerkers. Maar juist om die heterogeniteit en het niveau waarop ze vorm kreeg, is het blad tot op de dag van vandaag zo boeiend. *i 10* legt al met al een treffende getuigenis af van Arthurs anarchisme in praktijk en als ideaal. In de persoon van de redacteur/regisseur zit de eenheid van het blad.[48] *i 10* heeft twee jaar bestaan. In het voorjaar van 1929 verscheen het laatste nummer. Het aantal abonnees is nooit voldoende geweest om de uitgave te bekostigen en uiteindelijk leverden ook de vrijwillige bijdragen te weinig geld op.

Het volle licht dat in de literatuur over Lehning altijd op *i 10* gevallen is, stelt zijn andere activiteiten in deze periode enigszins in de schaduw. In de brief aan Max Nettlau waaruit hierboven reeds is geciteerd, benadrukte Lehning dat *i 10* in Nederland de stem van het sociaalanarchisme moest versterken. Het stak hem dat individualistische anarchisten als Anton Constandse het toneel in beslag namen. Het meest expliciet vinden we dit politieke doel van het blad terug in de politieke aantekeningen die Lehning verzorgde. Daarin toonde hij zich de scherpe politieke analyticus met de brede blik die hij sindsdien gebleven is. Door de avant-garde te laten spreken hoopte hij het anarchisme van steriliteit te ontdoen. Een puur politiek tijdschrift zou die steriliteit juist versterkt hebben.

6

i 10 getuigde al met al van Lehnings hernieuwd maatschappelijk activisme. Op twee andere terreinen vergrootte hij zijn maatschappelijke activiteit: die van de syndicalistische arbeidersbeweging en die van het antimilitarisme. Hij ging zich bemoeien met het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV) en met de IAMV. Het NSV belichaamde het oude syndicalisme, dat zijn organisatorische en ideologische wortels had in de negentiende eeuw: het was revolutionair maar wilde zich niet met de politiek bemoeien. Volgens het NSV was de economische strijd van de arbeiders fundamenteel voor het bereiken van het socialisme. Deze syndicalisten dachten vooral a-politiek en buitenparlementair. Geleid door de ideeën van Bakoenin meende Lehning dat dit onjuist was. De Russische syndicalisten waren met zulke opvattingen ten onder gegaan tegen de bolsjewistische beweging, die de staat maar al te graag tegen hen had gericht. Net als de syndicalistische Internationale, de IAA, moest het NSV anti-parlementair worden. Het diende te streven naar vernietiging van de staatsstructuren: anarcho-syndicalisme. Arthur introduceerde deze term in Nederland toen hij op 21 november 1926 samen met Albert de Jong en anderen de Gemengde Syndicalistische Vereeniging oprichtte.[49] Doel van de GSV was om het NSV in anarchistische richting te hervormen. Snel succes was Arthur en de zijnen niet beschoren want het bestuur van het NSV was fel gekant tegen zo'n hervorming. Wat Arthur betreft zal wel hebben meegespeeld dat hij nog weinig in contact was gekomen met de leden van het NSV. Dat verbeterde enigszins toen hij in 1927 samen met Albert de Jong het land doortrok om te ageren voor Sacco en Vanzetti, twee anarchisten die in de Verenigde Staten ter dood veroordeeld waren. Hij had tevoren een flinke, vlammende brochure geschreven over

de zaak.[50] Pas in 1929 werden de statuten van het NSV gewijzigd en werd Lehning lid van het Vakverbond. Hij kreeg de gelegenheid een theoretisch blad te beginnen.[51] Dit blad, *Grondslagen*, verscheen van 1932-1935 en is een van de beste theoretische bladen die op anarcho-syndicalistisch terrein verschenen zijn.[52] Onder de medewerkers vinden we alle politieke vrienden van Arthur terug en een aantal nieuwe, zoals de oude Nederlandse anarcho-syndicalistische theoreticus Christiaan Cornelissen. Veel abonnees heeft het blad nooit gehad, zo'n 180. Daarin lag dan ook zijn enige zwakheid. In 1935 had het NSV geen geld meer om het blad nog in stand te houden.[53] Lehning was intussen in 1932 secretaris van de IAA geworden en had zich weer in Berlijn gevestigd.

Ook op het terrein van het antimilitarisme intensiveerde Arthur zijn activiteiten. Hij trad toe tot het IAMB en werd in 1926 samen met Albert de Jong secretaris van de Internationale Antimilitaristische Kommissie (IAK), een verbindingsorgaan tussen IAMB en IAA. Deze commissie kwam voort uit het idee dat industriële productie voor de moderne oorlogvoering cruciaal was geworden. Antimilitarisme kon alleen slagen wanneer de arbeiders militaire productie staakten, maar zoals we nog zullen zien had volgens Lehning en De Jong omgekeerd het anarcho-syndicalisme ook het antimilitarisme nodig. Voor de IAK, het IAMB en de IAMV namen Lehning en andere antimilitaristen deel aan de congressen van de Internationale Liga tegen het Imperialisme. Andere bestuurders van de IAA, zoals secretaris Augustin Souchy, veroordeelden deze stap, want de Liga was een mantelorganisatie van Moskou. Arthur meende echter dat dit wel het streven van de communisten was, maar dat ze nog niet geslaagd waren. Anderzijds bood de Liga een platform om allerlei koloniale volkeren met anarchistische en antimilitaristische opvattingen bekend te maken.[54] De IAMV stond 'Indië los van Holland' voor, dus was deelname aan de Liga logisch. Arthur was zich bovendien meer gaan interesseren voor Nederland als koloniale onderdrukker.[55] Het Brusselse congres, gehouden in november 1927, was een tegenvaller[56], maar Lehning leerde er Mohammed Hatta kennen die sprak namens de Indonesische socialisten.[57] Op het volgende congres, 1929 in Frankfurt/M, zou Lehning een kernachtige rede houden tegen de hernieuwde wapenwedloop, die volgens hem zou uitlopen op een nieuwe wereldoorlog. *"Deze moderne, wetenschappelijke, gemechaniseerde, chemische en bacteriologische oorlog is niet meer een oorlog van soldaten tegen soldaten, maar van volk tegen volk"*[58], voorspelde hij profetisch. Het zou in een volgende oorlog gaan om de vernietiging van economische en politieke centra van een land, met als gevolg uitroeiing van de burgerlijke bevolking. De Sovjet-staat was daarin niet anders dan andere staten. Arthur riep de arbeiders op oorlogsproductie en oorlogsvoorbereiding te saboteren.

Het was amper een rede om zich geliefd te maken bij de communisten, ook al klaagde hij in hun termen de *"sociaalfascistische handlangers der Tweede Internationale"* van de imperialistische staten aan. De missie van Lehning en de zijnen slaagde dan ook niet, de Liga werd een steeds meer door communisten gedomineerde organisatie. Arthur ondervond dat aan den lijve, toen hij in 1932 op een volgend congres van de Liga in

Amsterdam met manifesten en al hardhandig de zaal uit werd geslagen.[59] Overigens leidden zijn antimilitaristische activiteiten ook tot spanningen met de IAA en met andere anarchisten. Die meenden dat antimilitaristische actie zou leiden tot pacifisme en afkeer van het geweld dat volgens hen nu eenmaal ook voor de anarchistische revolutie nodig zou zijn. Alexander Schapiro pleitte zelfs voor een rood leger. Het debat dat Lehning over deze kwestie voerde was verre van academisch. Op de vraag of de revolutie met geweld verdedigd moest worden, was zijn antwoord dat geweld gebruiken contraproductief was. Wanneer de revolutie verliep volgens de richtlijnen van Bakoenin, dan was de kwestie op voorhand opgelost. Slaagden de revolutionairen daar echter niet in, dan was het beter de contrarevolutionaire legers te laten oprukken en de soldaten tot dienstweigering te brengen, dan rode legers daar tegenover te stellen. Legers leidden tot staatsstructuren, brachten autoritaire verhoudingen in de revolutie en waren dus een middel dat het doel tegenwerkte. De lessen van Bakoenin werden door Lehning gecombineerd met die van Clara Wichmann en De Ligt. In het achterhoofd van de debatterenden zaten de ervaringen met de Russische Revolutie. Weldra zou de Spaanse revolutie de kwestie opnieuw aan de orde stellen.[60]

7

Toen Lehning secretaris van de IAA was geworden, begon Spanje hem meer te interesseren. In de Spaanse Republiek (uitgeroepen 14 april 1931) was de grootste vakbeweging, de CNT, anarcho-syndicalistisch en aangesloten bij de IAA. Het congres waarop Arthur tot secretaris werd gekozen, werd in 1932 gehouden in Madrid. De CNT leek goede perspectieven te hebben om de sluimerende revolutie in Spanje verder te voeren. Tezelfdertijd verduisterde de toekomst in Duitsland. In zijn standplaats Berlijn zag Lehning hoe de macht van de nazi's toenam en hoe weinig sociaal-democraten en communisten daartegenover wisten te stellen. Hij zag het als een grote fout van deze beide stromingen dat ze dachten met een stembiljet Hitler te kunnen afwenden.[61] Nadat Hitler in 1933 aan de macht gekomen was, konden Lehning en het secretariaat van de IAA niet meer in Berlijn blijven.[62] Ze werden overgeplaatst naar Madrid. Uit zijn brieven aan Max Nettlau blijkt dat hij en zijn nieuwe vriendin Madeleine Kuipers het in Spanje geweldig naar hun zin hadden.[63]

Eind 1935 kwam voorlopig echter een einde aan Lehnings activiteiten in de arbeidersbeweging. In augustus had hij het secretariaat van de IAA neergelegd en Spanje verlaten. In Nederland lag een nieuwe baan in het verschiet, waarover weldra meer. Zijn politieke activiteiten werden echter beknot doordat eind 1935 buitenlanders verboden werd politieke propaganda te maken. Arthur bezat een Duits paspoort en was nog steeds geen Nederlander. Voortaan kon hij niet meer onder eigen naam spreken en publiceren. Dat zal ook de definitieve nekslag voor het noodlijdende *Grondslagen* zijn geweest.[64] Lehning zou niettemin in de syndicalistische beweging actief blijven. Hij hielp bijvoorbeeld namens het NSV buitenlandse syndicalisten die naar Nederland gevlucht waren.[65]

Voortaan zou Lehning nog regelmatig zijn inzichten bekend maken, maar van deelname aan een beweging was geen

sprake meer. Een echte organisatieman, die leefde voor de organisatie en zich volledig in haar dienst stelde, was Arthur niet, ook al had hij als sociaal anarchist organisatie hoog in het vaandel. Lehning voer net een beetje te veel op eigen kompas en voor de arbeiders was hij ook te intellectueel. Hij was een goed spreker, maar kon niet in de schaduw staan van de verbaal begaafde Albert de Jong. Hij was een helder schrijver, maar schreef over de hoofden van veel arbeiders heen. In de Nederlandse syndicalistische en antimilitaristische beweging bleef hij daardoor een buitenstaander. Hij verkeerde ook te veel in andere kringen en woonde te veel in het buitenland.[66] In de kringen waar hij vertoefde stond hij echter ook op zichzelf. Vanaf zijn studententijd getuigen kennissen dat hij zich met een zekere geheimzinnigheid, zelfs 'een conspiratief sfeertje' omgaf.[67] Dick Binnendijk meende in 1935: *"Hij heeft nog steeds het uiterlijk van een samenzweerder, die nu dan toch echt op weg is met een bom, al weet hij nog niet wie hij 'nemen' moet."*[68]

8

In plaats van de arbeidersbeweging of de kunst kwam nu de wetenschap op de eerste plaats. Begin 1935 moet hij met zijn oude professor economische geschiedenis N.W. Posthumus afspraken hebben gemaakt mee te gaan werken aan een nieuw op te richten instituut, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).[69] Vanaf 1928 had hij al regelmatig contact gehad met de professor over het verwerven van archieven en ander materiaal. In het bijzonder was het daarbij ook gegaan over het onderbrengen van Max Nettlaus verzameling bij het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, een andere creatie van Posthumus.[70] Op een baan als bij het IISG had Arthur al jaren gehoopt en hij had er ook de juiste bagage en instelling voor: historische belangstelling en politieke betrokkenheid. Hij werd op het IISG hoofd van het Frans 'kabinet'. Dat betekende dat hij de materialen over Frankrijk, Italië en Spanje onder zijn hoede kreeg. In overeenstemming met de algemeen heersende opvatting dat het anarchisme vooral 'latijnse' volkeren aansprak en in overeenstemming met zijn expertise kreeg hij het anarchisme erbij. Nettlau werd zijn vraagbaak voor inhoudelijke en technische (catalogiseren etc.) kwesties.[71] In totaal had het instituut bij het begin vier wetenschappelijke medewerkers; van hen waren A.J.C. Rüter en Hans Stein (hoofd Duitsland-kabinet) gepromoveerde historici, in tegenstelling tot Boris Nikolajevskij (hoofd Parijse dependance) en Arthur Lehning. Arthur had niet eens zijn studie afgesloten.

Nog geen half jaar was Arthur op het IISG aan de slag of hij kreeg spijt. Overal om hem heen gebeurde van alles in politiek opzicht, maar hij zag niets anders dan boeken, boeken, en nog eens boeken.[72] In Spanje was de burgeroorlog uitgebroken, die in delen van het land, zoals in Andalusië en Barcelona, het karakter van een anarcho-syndicalistische revolutie had aangenomen. Hier werden net als in februari 1917 in Rusland de ideeën van Bakoenin in praktijk gebracht. "Wie dumm ich mir vorkomme jetzt hier zu sein!", schreef hij Nettlau die wèl in Spanje was.[73] Uiteindelijk kon hij de aandrang niet meer weerstaan, wendde een ontslagdreiging van de kant van Posthumus af met de belofte voor het IISG naar interessant materiaal uit te zien en vertrok op 5 ok-

tober 1936 naar Barcelona. Hij speelde zelfs met het idee definitief naar Spanje terug te keren, maar daar vertelde hij Posthumus niets van. Uiteindelijk zou hij precies een maand in Spanje vertoeven, oude kameraden als Emma Goldman terugzien en een reis langs de revolutie in Andalusië maken. Daarbij leek hem het lot van monumentale kerken en kloosters met hun kunstschatten soms meer te raken dan de vele gedode geestelijken. Die getallen werden als een terloopse boekhoudkundige mededeling in zijn dagboek vermeld.[74]

Een van de redenen waarom Lehning Spanje weer verliet, was zijn fundamentele kritiek op Spaanse syndicalisten. Het stoorde hem dat sommigen van hen lid werden van de Republikeinse regering. Iets wat haaks stond op de opvattingen van Bakoenin en de wijze waarop ze in Andalusië en Barcelona in praktijk gebracht werden. Het gebruik van geweld keurde Lehning niet af, oplossingen die hij in het debat over de verdediging van de revolutie had verdedigd, leek hij te hebben verlaten. Hij zou vanwege steun aan de Spaanse syndicalisten zelfs breken met de IAMV, die in meerderheid die steun afwees, hoe revolutionair het militaristisch geweld van de syndicalisten ook was. De teloorgang van de revolutie in Spanje was voor Arthur een traumatische ervaring.[75]

9

Terug in Nederland wijdde hij zich geheel aan het wetenschappelijke werk op het IISG. Posthumus vond dat zijn medewerkers naast het verzamelen de internationale arbeidersbeweging moesten bestuderen en erover dienden te publiceren. Behalve het werken aan een bibliografie van de Franse filosoof Georges Sorel[76] kondigde Lehning aan over een veelheid van onderwerpen te gaan publiceren.[77] Vóór de Tweede Wereldoorlog bleven zijn wetenschappelijke publicaties echter beperkt tot kleinere opstellen, zoals een beknopte analyse van de sociale utopie van Ruvarebohni (1808 of 1809)[78] en een omvattende studie over The international association.[79] Terwijl de Ruvarebohni-analyse Lehnings belangstelling voor utopieën illustreert, was de tweede studie in feite een onderzoek naar alle pogingen die voorafgingen aan de Internationale (in 1864 gesticht) om tot internationale organisatie van socialisten te komen. Lehning kon daarbij gebruik maken van de hulp van zijn oude leermeester Gustav Mayer, die in zijn Londense ballingschap voor IISG-medewerkers bibliotheken en archieven doorzocht naar documenten.[80] Het resultaat was een gedegen artikel over een thema waarover toen nog maar weinig gepubliceerd was (sindsdien amper meer) en waarvoor allerlei obscure personen en clubjes in kaart moesten worden gebracht. Al met al leverde Lehning pionierswerk. Tijdens het onderzoek kwam hij de grote samenzweerder Filippo Buonarroti, verre familie van de grote Michelangelo, op het spoor. Hij zou daarover in de jaren 1950 enkele fundamentele artikelen publiceren.[81]

Ondertussen verslechterde de politieke situatie in Europa snel. De beruchte conferentie van München maakte in 1938 opnieuw duidelijk dat de wereld naar oorlog afgleed en dat met agressie van Hitler-Duitsland rekening gehouden moest worden. De leiding van het IISG, dat opgericht was om zoveel mogelijk archiefmateriaal te redden uit handen van de nazi's, besloot de belangrijkste collecties in het buitenland

in veiligheid te brengen. Posthumus koos voor Engeland, omdat dit land beter bereikbaar was dan de Verenigde Staten, al onderhandelde hij ook met Stanford University. Op 1 april 1939 ging Lehning scheep naar Engeland, om in Harrogate de materialen van het Instituut te beheren. Waarom nu juist Lehning gestuurd werd, is niet duidelijk.[82]

Het was de bedoeling om in Harrogate een *Branch* van het Instituut te openen met een kleine bibliotheek, doch voornamelijk om materiaal te verzamelen. Arthur werd *Director* van dit *Institute of Social History*.[83] Posthumus zorgde er wel voor dat zijn aanwezigheid zo weinig mogelijk bekend werd: "Sonst gibt es vielleicht Schwierigkeiten mit seinen vielen Freunden, die ihn alle suchen und sprechen wollen."[84] Er zat iets delicaats aan de opdracht. Dat bleek in september, toen hem als buitenlander verboden werd zich verder dan 5 mijl buiten Harrogate te begeven.[85] De stad werd een militaire basis, wat al heel ongunstig was voor de English Branche en zijn Director. Na enig zoeken lukte het dankzij de Engelse historicus G.D.H. Cole en de master van *University College*, William Beveridge, een onderkomen te vinden aan de Banbury Road in Oxford. In december verhuisden Lehning en zijn vriendin Madeleine met de IISG-kisten daarheen. Cole bracht ook zijn grote sociaal-historische bibliotheek naar het gebouw, zodat er goede vooruitzichten waren daar een studiecentrum te openen. Arthur hield zich intussen onledig met het uitpakken van een aantal kisten, het doorkijken van catalogi van antiquaren en veilingen en de publicatie van een paar brieven van Proudhon.[86] Intussen leerden hij en Madeleine dat een *parlour-maid* niet zo maar een dienstmeid was die je kon opdragen de kachel aan te maken.[87]

De oorlog brak ook in Nederland uit en spoedig kwam de Engelse *Branche* in de grootst mogelijke problemen. De salarisbetaling stopte. Posthumus had nog £ 200 toegestuurd, waarmee de huur voor drie jaar betaald was, maar verdere gelden waren niet in het buitenland gedeponeerd.[88] Lehning en Cole verkeerden in de waan dat er wel ergens geld was. Zolang dat niet gevonden was, leefde Lehning voorshands op leningen van Cole. Erger nog was, dat Arthur op 16 mei geïnterneerd werd op het eiland Man samen met andere Duitsers. Hij bracht daar zeven maanden door en kwam slechts vrij dankzij een interventie van zijn vriend H.P.L. Wiessing, die op de Banbury Road was ingetrokken, bij minister Bolkestein.[89] Eenmaal vrij kon hij niet doorgaan met leven op leningen van Cole, vooral ook omdat deze zo zijn eigen plannen leek te hebben met de *Branche* en Arthur zich daartegen te weer stelde.[90] Cole was niet de enige die het op de Instituutskisten gemunt had. Spoedig meldde zich ook de Stanford Universiteit, zwaaiend met een contract dat haar eigenaar van de materialen maakte. Arthur liet zich daardoor niet intimideren.[91] Hij heeft vervolgens gepoogd geld voor de *Branche* te werven bij de Hoover Institution en de Rockefeller Foundation, maar zonder veel succes. Het eind was dat Banbury Road, naast woning voor Arthur en gasten[92], slechts een opslagplaats bleef voor de IISG-kisten, waarbij deze in steeds slechtere kelders kwamen te liggen. Arthur vond uiteindelijk in november 1941 werk bij de BBC, Madeleine werkte al sinds 1940 op het hoofdkwartier van de Nederlandse marine in Londen.[93] Bij de BBC

schreef Arthur achtergrondanalyses voor verschillende afdelingen. Hij was er verantwoordelijk voor *International Labour* en de *Low Countries*. De hele oorlog door zou hij voor de BBC ook radio-uitzendingen verzorgen. Na een half jaar kwam hij terecht bij het *Political Intelligence Department* van het *Foreign Office*, de afdeling die de Britse propaganda leidde. Hij werkte daar in het *Central Intelligence Department* en schreef wekelijks een paper over de economische exploitatie en politieke onderdrukking van *German Europe*. In april 1943 maakte hij de overstap naar het *Office of War Information* van de Amerikaanse ambassade waar hij bij de afdeling *Low Countries* terecht kwam. Hij moet daar nogal tegengewerkt zijn door de Nederlandse regering, omdat Arthur niet-Nederlander was en zijn broer intussen als 'commissaris voor de niet-commerciële vereenigingen en stichtingen' Rost van Tonningen zo hielp met het leegroven van Nederland, dat L. de Jong hem later *"de hyena [...] van het politieke slagveld"* heeft genoemd.[94] Vanaf maart 1945 tot juli 1947 zou Arthur tenslotte bij het Departement van Handel en Nijverheid komen te werken. Hij was daar chef documentatie bij de Economische Voorlichtingsdienst.[95]

De Londense jaren zou Arthur later 'dode' jaren noemen. Toch waren ze niet zonder leven. H.A. Gomperts heeft met genoegen herinneringen aan gezellige avonden opgehaald[96] en Arthur zou betrokken raken bij het Comité tegen het Neo-Fascisme. Dit comité ontstond in mei 1944, toen Gomperts en Jacques Gans achter regeringsplannen voor de 'Bestuursvoorziening in overgangstijd' kwamen. Het herstel van de democratie bleek te beginnen met de opheffing daarvan. De regering had goed geluisterd naar kringen in Londen die vonden dat het parlement voorshands opgeschort moest worden of minstens in zijn bevoegdheden ernstig gekortwiekt. Een Militair Gezag diende de eerste tijd het land te besturen, om wanorde en linkse machtsovernames te voorkomen.[97] Tegen deze nog in de la liggende plannen liep het comité te hoop. Het bestond vooral uit journalisten. Lehning is betrokken geweest bij de uiteindelijke redactie van de beginselverklaring van het comité. Onder het pseudoniem J. van der Capellen (naar de achttiende eeuwse democraat) heeft hij in de *Tribune* de plannen bekritiseerd. De beginselverklaring heeft hij niet ondertekend, aangezien hij geen Nederlander was. De actie heeft voor heel wat commotie in regeringskringen gezorgd.[98]

10

Na de oorlog bleef Lehning tot de zomer van 1947 in Engeland in dienst van het Ministerie van Handel en Nijverheid. Het wilde maar niet vlotten met zijn Nederlanderschap. Ambtenaren op het ministerie van Justitie lagen dwars. In juni 1947 nam hij daarom de Engelse nationaliteit aan.[99] Het was de bedoeling dat hij zo gauw mogelijk weer in dienst van het IISG zou treden, aanvankelijk als directeur van een nieuw te stichten post van het Instituut in Londen (want Posthumus wilde voorlopig niets meer met Cole van doen hebben).[100] Uiteindelijk kwam hij gewoon weer in Amsterdam te werken. Spoedig ging hij ook weer publiceren, voornamelijk in het linkse blad *De Vlam* en in het aanzienlijk minder linkse *Libertinage*. Arthurs vertrouwde politieke omgeving was na de Tweede Wereldoorlog vrijwel van de kaart geveegd. De anar-

chistische en anarcho-syndicalistische beweging vormde nog geen schim van wat ze geweest was. Anarchisten die voor de oorlog nog flink propaganda hadden gemaakt voor het anarchisme richtten zich, al dan niet lamgeslagen door Spanje en Tweede Wereldoorlog, op deelterreinen als dienstweigering, seksuele hervorming of vrijdenkerij. Ook de antimilitaristische beweging kwam zeer verzwakt uit de oorlog. De Koude Oorlog in Europa ging vergezeld van een schrikbarende vernauwing van de denk- en agitatieruimte. Nederland werd zwart-wit denken vóór of tegen de Sovjetunie opgelegd. Een luid prediker in deze geest was Jacques de Kadt, met wie Lehning in de jaren dertig al eens de degens had gekruist.

Arthur Lehning bleef gewoon voor zijn denkbeelden uitkomen, ook al pasten ze niet erg in het nieuwe politieke klimaat. Daarvoor had hij een te genuanceerde, brede en kritische blik. Niet alleen voedden zijn bakoenistische uitgangspunten nog steeds zijn scepsis jegens staatspolitiek, parlementarisme, kapitalisme en imperialisme, met zijn ervaring in de anti-koloniale beweging keek hij ook heel anders aan tegen de wereldpolitiek. In Azië zag hij nieuwe onafhankelijke staten opkomen. Naast Hatta had hij in de Liga tegen imperialisme ook de latere Ho Chi Minh meegemaakt. De nieuwe Aziatische staten waren volgens hem niet zo gemakkelijk in het alternatief communisme-kapitalisme in te passen en ze verkleinden de rol van Europa in de wereld. Lehning had in deze jaren veel aandacht voor de wereldpolitiek. Hij was een verwoed krantenlezer en steeds goed geïnformeerd. Zijn stukken zijn nog steeds een plezier om te lezen, maar voor de andere medewerkers van de bladen waarin hij schreef was dit lang niet altijd het geval. In 1953 zou hij na een polemiek met Gomperts en De Kadt zijn medewerking aan *Libertinage* staken.[101]

Lehning gaf inmiddels zijn anti-kolonialisme ook op andere wijze vorm. Vanaf 1949 verzamelde hij boeken om in de jonge republiek Indonesië een grote wetenschappelijke bibliotheek voor politiek en sociaal-historisch onderzoek te kunnen opzetten. Zijn contacten met Mohammed Hatta, inmiddels vice-president van Indonesië, kwamen goed van pas. In juni 1952 zou deze bibliotheek, 15.000 boeken en kranten sterk, aan het Indonesische ministerie van opvoeding, onderwijs en cultuur worden overgedragen.[102] Korte tijd later trad Lehning in dienst van de afdeling culturele zaken bij het Hoge Commissariaat van de republiek Indonesië. Hij bleef dit tot 1957. In 1954 en 1955 zou hij een gasthoogleraarschap vervullen aan de universiteit van Djakarta en de Academie van Buitenlandse Zaken van Indonesië.[103]

11

Nu organisaties uit de anarchistische beweging niet meer aan hem trokken (vanaf 1953 was hij nog slechts bestuurslid van het Domela Nieuwenhuis-Fonds, maar daarvoor zeer actief in het herkrijgen van door de Duitse bezetters geroofde gelden)[104], kwam meer tijd vrij voor het publiceren van geschriften op andere dan het politieke of historische terrein. Hij richtte zich op de analyse van zijn vriendschap met Marsman en op de vroege periode van de dichter. Zijn *Vriend van mijn jeugd*, door Bert Bakker en Geert van Oorschot te eenzijdig voor hun uitgeversfondsen[105], lijkt de rekenschap van die vriendschap te verwoorden. Tegelijkertijd is het

boek een scherpzinnige en diepgravende studie van Marsmans vroege dichterschap en persoon. Het kortere *Marsman en het expressionisme*[106] werpt een persoonlijk licht op Marsmans verhouding tot Duitse dichters, niet alleen de expressionisten. Tussendoor verscheen een publicatie van (delen van) brieven van Slauerhoff[107], die minder diep graaft dan de studies gewijd aan Marsman. De publicaties vestigden Lehnings naam als iemand die iets te vertellen had over de kunstwereld van het Interbellum; ze luidden het grote terugblikken in. Te beginnen met Erich Wichmann in 1959 zou Lehning regelmatig gevraagd worden zijn licht te laten schijnen over allerlei mensen die hij gekend had. De meeste van deze terugblikken zijn te vinden in de drie bundels essays en commentaren die vanaf 1966 zijn gepubliceerd.[108]

Terugblikken en in herinnering roepen behoort bij het ouder worden. Wie veel beroemde mensen gekend heeft, wordt vaak met deze weemoedige activiteit geconfronteerd. Des te kenmerkender voor Lehnings levenslust is, dat hij op een leeftijd waarop mensen tegenwoordig aan vervroegde uittreding denken een heel nieuw project van grote omvang opzette: de integrale uitgave van de werken van Bakoenin, geannoteerd en begeleid van zoveel mogelijk documentatie. Het idee kwam van Posthumus (inmiddels directeur van de uitgeverij Brill) en Arthur was natuurlijk in Nederland de enige die met gezag over de oude revolutionair kon schrijven. Hij combineerde dat gezag met een geloof in de waarde van Bakoenins werk. Dat werk was slechts fragmentarisch bekend. Er bestonden verschillende torso's verzameld werk van de revolutionair. Een van de kompanen van Bakoenin, de Zwitser James Guillaume, had al eens een poging gedaan het verzameld werk van Bakoenin uit te geven, maar was aan het begin van de eeuw gestrand. Andere pogingen kwamen evenmin van de grond. Op 58-jarige leeftijd begon Lehning dus aan een geweldige klus.[109] De Archives Bakounine, prestigieus uitgegeven door Brill, werden bovendien anders opgezet dan andere verzamelde werken.[110] Vanaf het begin koos Lehning voor een thematische uitgave. Zo behandelt het eerste deel Bakoenins relaties met Italië, een belangrijk onderwerp waar toen nog niet veel over bekend was. Lehning sloot aan bij Guillaume, die juist in deze materie was blijven steken. Het is de vraag of achter de Archives veel plan zat, opvallend is in ieder geval dat de delen die verschenen zijn alle de periode 1870-1876 beslaan. Ze richten zich dus op de laatste fase in het leven van Bakoenin, de fase waarin hij een paar belangrijke werken geschreven heeft en waarin zijn strijd met Marx en Engels tot uitbarsting komt. Lehnings argument was, dat bij een chronologische uitgave van de werken deze zeer belangrijke teksten nog lang onbekend zouden blijven.

Lehning heeft in feite met de *Archives* verder gewerkt aan de vormgeving van de man die Bakoenin voor hem was: de anti-Marx, de sociaal-anarchistische activist en denker die niet de mindere maar juist de meerdere van de Duitse wetenschapsman was. Via Bakoenin versterkte hij de fundamentele herwaardering van Marx, die hij al een tijd propageerde. Niet Bakoenin was de utopist, maar Marx. *"Zijn wetenschappelijk socialisme, waarmee hij het utopisme meende te hebben overwonnen is een quasi-wetenschappelijke utopie"*, had Lehning

reeds in 1948 geschreven.[111] In 1961 voegde hij daaraan toe: *"De leer van de objectieve noodzakelijkheid van de economische verhoudingen die met ijzeren noodzaak tot een staatloze maatschappij zou[den] leiden, is een van de meest fantastische drogredenen in de socialistische literatuur, veel meer dan de theorieën van de utopische socialisten."*[112] Hij achtte deze kwestie niet onzinnig. Naar zijn mening had de marxistische arbeidersbeweging (sociaal-democratie en communisme) er niet toe bijgedragen dat de samenleving de staat ophief, zodat een vrij socialisme zou ontstaan, maar juist het tegenovergestelde: de staat hief de samenleving op.[113] Het duidelijkst was dat gebleken in de Sovjetunie waar de bolsjewistische reactie de revolutie had vermoord en de samenleving kapot was gemaakt.[114]

12

Intussen vonden in de jaren zestig vanuit Lehnings optiek twee tegengestelde ontwikkelingen plaats. Ten eerste kreeg de verzorgingsstaat gestalte en ten tweede brak aan het eind van de jaren zestig de studentenrevolte uit. De uitbreiding van de verzorgingsstaat betekende dat de staat zich steeds meer met de individuele burger ging bemoeien. Professionalisering en bureaucratisering van het staatsapparaat versterkten in de ogen van Lehning het vrijheidsrovende karakter van de staat. In de jaren zestig hield hij zich erg met de ontwikkeling van de staat bezig. Hij constateerde een 'ontdemocratisering' die in zijn ogen zou leiden tot de totalitaire staat. Parlementen werden door de steeds sterkere technocratie, "wetenschappelijk despotisme" zei Lehning met Bakoenin[115], aan de kant geschoven. Daarnaast constateerde hij een machtsconcentratie bij het bedrijfsleven, dat de staat steeds meer voor zijn belangen gebruikte. Tenslotte vormde het militaire apparaat een steeds grotere dreiging voor de democratie. Verzet van het volk hiertegen werd bemoeilijkt doordat in de politieke partijen een kleine kaste de dienst uitmaakte en de burgers in slaap werden gewiegd door een slaafse pers en massacultuur. Beide maakten van potentieel mondige burgers passieve consumenten.[116] *"Wij leven in een société du spectacle, men neemt de kopie voor de werkelijkheid en de publiciteitsmedia zorgen voor het rookgordijn"*[117], schreef hij aanleunend tegen de inzichten van de Franse situationisten.[118] De samenleving bewoog zich steeds verder af van het ideaal van Lehning: een federatieve maatschappij gebaseerd op zelfbestuur. Dat zo'n samenleving mogelijk was, had de geschiedenis sinds de Commune van Parijs van 1792 diverse malen bewezen.

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig waren er tekenen dat Lehnings droom nog steeds mogelijk was. De studentenrevolte, de situationisten en de Portugese Anjerrevolutie gaven redenen tot hernieuwde hoop. Dit neemt echter niet weg dat Lehnings toekomstvisie van somber in het Interbellum nu zeer somber geworden was. De verzorgingsstaat leidde tot het vastklampen van mensen aan verworvenheden. *"En wanneer blijkt dat ze er afstand van moeten doen, dan is het resultaat waarschijnlijk geen sociale revolutie, maar eerder een soort fascisme."*[119] Net als in het Interbellum was dit pessimisme voor Lehning echter geen reden om zijn activiteiten te staken. "Ik ben wel pessimistisch maar niet ontmoedigd."[120] Hij hield vast aan zijn utopie, die hem richting gaf maar ook hoop.

Wat hij onder die utopie verstond heeft hij nog eens duidelijk uitgesproken in de rede naar aanleiding van zijn eredoctoraat aan de Universiteit van Amsterdam.[121] Lehning was inmiddels een man die gelauwerd werd. Hij was in 1972 en 1974 een tijdlang Visiting Fellow aan twee colleges in Oxford en hij kreeg in juni 1976 een eredoctoraat in de politieke wetenschappen. Met zijn 75e verjaardag begon ook de traditie dat hij om de vijf jaar, in de jaren negentig elk jaar, met een publicatie werd geëerd. Voor de televisie werd het interessant filmportretten van hem te maken.

13

Na zijn tachtigste bleef Lehning nog actief. Hij schreef in het begin van de jaren tachtig regelmatig columns in het Amsterdamse universiteitsblad Folia Civitatis die levendig en strijdbaar waren. Met het klimmen der jaren werd zijn schrijfstijl speelser. Hij was bepaald niet rijp voor het bejaardenhuis. Integendeel, met enkele medewerkers aan het Bakoenin-project en later met het IISG, dat moest bezuinigen en reorganiseren, raakte Lehning verwikkeld in pijnlijke conflicten. Voor buitenstaanders waren die conflicten soms moeilijk te volgen, maar hun scherpte kon niemand ontgaan. Emoties speelden een grote rol, belangen en een tekort aan diplomatie niet minder. Het resultaat was dat de banden tussen Lehning en het instituut onherstelbaar werden verbroken.
Als *grand old man* van het anarchisme werd Lehning vooral in Duitsland ontdekt. Medewerkers van de universiteit van Oldenburg organiseerden een symposium ter ere van Arthurs 85e verjaardag.[122] De jubilaris nam met plezier deel aan de debatten. In 1992 zou Lehning nog naar Berlijn afreizen om over het anarcho-syndicalisme te discussiëren. In 1993 trad Lehning voor de laatste maal in het openbaar op met een toespraak in het Amsterdamse Goethe-Institut over zijn relaties met Walter Benjamin. Al dit openbare leven kon niet verhelen dat het privé stil werd rond Lehning. Allerlei vrienden ontvielen hem door de dood. In 1986 stierf Jan Rogier met wie hij een heel bijzondere band had. In 1988 overleed Maria Hunink, die Arthur zeer toegewijd was en ontzettend veel werk voor hem verzette.[123] In 1995 Madeleine Lehning, met wie hij reeds lang niet meer samenwoonde. Hij had steeds minder reden om naar Amsterdam te komen en woonde voortaan in het Franse Lys St Georges, waar hij een klein huisje had.
In 1993 ontving Lehning de Gouden Ganzeveer. Uiteindelijk werd hij in 1999 geëerd met de P.C. Hooftprijs voor zijn beschouwende proza. In de *laudatio* prees de jury Lehnings *"doorwrochte en toch transparant geschreven essayistische en wetenschappelijke teksten"*, die *"een niet meer weg te denken bijdrage"* hebben geleverd aan het Nederlandse en internationale culturele leven. Vooral de culturele kanten van Lehnings werk werden naar voren gehaald.

Het was goed dat op het eind van zijn leven Lehning nog eens zo in het zonnetje werd gezet. Zo journalisten al wisten wie Lehning was (op de redactie van *de Volkskrant*, zo ervoer ik, was de naam inmiddels volkomen onbekend), schamperden ze over de toekenning van de prijs juist aan hem.[124] Die kritiek werd nog eens versterkt door het feit dat hij fysiek niet meer in staat was naar Nederland te komen om de prijs in ontvangst te nemen. De onderscheiding

kwam onverwacht, ook voor Lehning zelf, maar is niet onterecht. Misschien heeft een van Lehnings uitgevers, Ivo Gay, wel gelijk gehad met zijn uitroep dat de prijs jaren te laat kwam.

Lehning heeft er een half jaar van kunnen genieten. Zijn honderdste verjaardag vierde hij nog feestelijk in een kring van vrienden en bekenden, maar het was duidelijk dat hij zeer verzwakt was. Na een kort ziekbed overleed hij op nieuwjaarsdag van het nieuwe millennium. Hij werd begraven in Lys St Georges. Piet Gerards, die een aantal boeken van en voor Lehning heeft vormgegeven, ontwierp de prachtige, stijlvolle grafsteen.

NOTEN

(1) Met dank aan Toke van Helmond voor het beschikbaar stellen van in Nederland moeilijk te vinden materiaal en het beantwoorden van vragen, aan Margot Klompmaker voor commentaar op de tekst en aan Martin Smit voor verbeteringen van een eerdere versie. - (2) Voor dit en volgende gegevens aangaande de adolescentie van Arthur Lehning [voortaan: AL]: Helmond, Toke van, *'Politique et culture. Quelques notes biographiques sur Arthur Lehning, fondateur et rédacteur en chef de i 10'* in: *i 10 et son époque 15 mars – 30 avril 1989*, tentoonstellingscatalogus Institut Néerlandais te Parijs (Parijs 1989) 14-21, 15. - (3) Tot 1940 zou Arthur zich doorgaans Müller Lehning noemen. "Mijn voorletters luiden overigens P.A.: Paul Arthur; de eerste voornaam gebruik ik echter nooit [hinderde de voornaam van zijn vader die het gezin had verlaten hem?], met uitzondering in het pseudoniem Pablo Moreno, waaronder ik over Spanje schreef. Mijn pas [...] staat op naam van Paul Arthur Lehning, maar ik onderteeken stukken, die hiermee in verband staan nooit anders dan Arthur Lehning. Anders noem ik mij steeds A.M.L. In Spanje, in 1933-1935 was ik alleen onder de naam 'Müller' bekend en in de gedrukte stukken als secretaris der Syndicalistische Internationale uit die tijd, kom ik ook alleen onder deze naam voor." AL aan N.W. Posthumus, [Harrogate] 26/5/39 in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [voortaan IISG] Amsterdam, archief-IISG 959. - (4) Reitsma, J. en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden* (Den Haag 1949[5]) 376. - (5) AL, *De vriend van mijn jeugd. Herinneringen aan H. Marsman* (Den Haag/Bandoeng 1954) 16. - (6) AL, 'Clara Wichmann, criminologe en anarchiste' in: AL, *Prometheus en het recht van opstand* (Baarn 1987) 46-53, 47-48. - (7) Over die verhalen: Goedegebuure, Jaap, *Zee, berg, rivier. Het leven van H. Marsman* (Amsterdam 1999) 37. - (8) "Wij hebben er leren lezen en schrijven, maar dat is dan ook alles." AL, *De vriend van mijn jeugd* 15. - (9) Van Helmond, 'Politique et culture', 15. AL aan N.W. Posthumus, [Harrogate] 26/5/39 in: IISG, archief-IISG 959. - (10) Van Helmond, 'Politique et culture', 15. - (11) Voor de algemene invloed van Rilke in deze periode zie: Hazeu, Wim, *Slauerhoff, een biografie* (Amsterdam/Antwerpen 1998[3]) 146-147. - (12) *Zin en tegenzin. Mr G.J.P. Cammelbeeck in gesprek met Arthur Lehning* (transscript van een radiogesprek gehouden op 30/4 en 1/5/1972) [voortaan: AL, *Zin*] 2. - (13) Zie bijvoorbeeld zijn 'Nietzsche en Hitler' in *Folia Civitatis* van 15/4/1978, herdrukt in *Ithaka*, 280-285. - (14) Diens werk *Der Einzige und sein Eigentum* had hij in het voorjaar van 1919 gelezen: Van Helmond, 'Politique et culture', 17. - (15) AL, 'Tijdgeest', *Rotterdamsch Studentenblad*, 3/2/20. - (16) Arthur Müller, 'Henriëtte Roland Holst', *Clarté* 24/5/21. - (17) AL, 'Het nieuwe strafrecht', *Rotterdamsch Studentenblad*, 1/11/20. - (18) Om dit lidmaatschap werd Arthur in 1921 het Nederlanderschap geweigerd: AL aan N.W. Posthumus, [Harrogate] 26/5/39 in: IISG, archief-IISG 959. - (19) Zie in dit verband: AL, 'Nogmaals de BRSI', *Rotterdamsch Studentenblad*, 18/10/20. - (20) AL, 'Nogmaals de BRSI', *Rotterdamsch Studentenblad*, 18/10/20. - (21) AL, 'Na een lezing van Henriëtte Roland Holst', *Rotterdamsch Studentenblad*, 8/6/20. - (22) AL, 'Over de actualiteit van Bart de Ligt' in: AL, *Prometheus en het recht van opstand* (Baarn 1987) 30-46, 39. - (23) AL, 'Staat, militarisme en oorlog' (overdruk uit *Vragen van den dag* april 1925). – (24) Daarover: AL, 'In memoriam Albert de Jong' in: AL, *Ithaka*, 133-140. Over het IAMV-congres: Giesen, J., *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Ne-*

derland (Rotterdam [1923]) 183-208. - (25) Zie ook: Arthur Müller, 'Der holländische Antimilitarismus' in: *Der Syndikalist* 1922 nr. 49 *Beilage*, waarin hij onder meer beschrijft hoe voor de Bond van Christensocialisten (waar de Ligt en Wichmann eerst actief in waren) socialisme meer en meer *'eine Kulturfrage'* werd. - (26) Het meest volledig heeft hij zijn gedachten daarover geuit in: AL, *Amsterdam 8 januari 1976* [=dankrede bij verkrijging eredoctoraat aan de UvA] (Amsterdam 1976) 30. - (27) Goedegebuure, *Marsman*, 35. - (28) Lenaerts, Johnny c.s., 'Arthur Lehning. Utopia als inspiratiebron' in: Helmond, Toke van, en J.J. Oversteegen (red.), *Voor Arthur Lehning. Over anarchisme, anarcho-syndicalisme en architectuur / Bakoenin, Brenan, Benjamin en Bloch / Debrot, Duiker en De Ligt / Engeland en het eiland Man / Malevich, Mondriaan en Monet / Spanje, Schuitema en Zwart* (Maastricht 1989) 9-43 (oorspronkelijk: *Kladderadatsch* 6 (oktober 1979)) [voortaan: Lenaerts, 'AL'] 15. - (29) Hazeu, *Slauerhoff*, 189-190. Zie ook: AL, *Brieven van Slauerhoff* (Den Haag 1955). - (30) Mappen met litho's van Erich Wichmann heeft Arthur ook laten drukken, maar deze zijn nooit uitgekomen omdat uitgever Henri Wiessing in gebreke bleef. Haffmans, F.J. (ed.), *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman* (Westervoort 1999), 19, 141-146, 157. - (31) Al, *Vriend*, 11 beaamde later Marsmans oordeel, dat hun vriendschap voor beiden beslissend is geweest. "Niet in dien zin, dat wij een overheerschende invloed op elkaars leven hebben gehad, maar in dézen dat wij aan elkaar zijn ontbrand." - (32) AL, 'Inleiding' in: AL (met vertalingen van Jaap Kloosterman), *Michael Bakoenin over anarchisme, staat en dictatuur* (Den Haag 1970) 7-19, 17; AL, 'Socialisme en democratie', in: Derks, H.G.M. (samenst.), *Anatomie van links* (Amsterdam 1968) 164-179, 169-170. - (33) Ligt, Bart de, *Anarchismus und Revolution* (Berlijn 1922). - (34) AL, *Onder antiquaren* (Lys-St.-Georges 1997). Later zou hij in Parijs ook veel antiquarische boeken kopen, met name bij de syndicalist Paul Delesalle. Een deel van zijn verzameling heeft hij in 1940 aan het IISG ter overname aangeboden (AL aan N.W. Posthumus, Oxford 11/2/1940 in: IISG, archief-IISG 960), maar een groter deel is verdwenen toen het IISG tijdens de bezetting door de Duitsers werd leeggehaald. - (35) Zie zijn artikelen over Toller in *de Nieuwe Kroniek* van 10/8 en 7/9/1922. - (36) AL, *De Sociaal-Democratie en de oorlog.* (Amsterdam 1924) 46. - (37) AL, 'Karl Radek en het Vaderland, Het Fascisme en de communistische partij', *De Vrije Samenleving* 1/1/1924. - (38) Zie brieven van AL in: IISG, archief-Nettlau 193. Overigens verwierp Nettlau iedere eenzijdige benadering van Bakoenin: "There were, moreover, and there are, two deflections of the Bakunin's studies. One was the Bolshevist usurpation of Bakunin as an advocate of the dictatorship and the syndicalist usurpation [of Bakunin] and Kropotkin as syndicalists: an usurpation of men for latter day parties which is destructive of real efforts to understand their true character which painstaking studies began to unveil for these two men." Max Nettlau aan Gregorij Maximof, [Amsterdam] 23/4/1939 in: IISG, archief-Maximof 3. – (39) In 1972 verscheen een Nederlandse vertaling van Jaap Kloosterman met een lange inleiding van Lehning: AL, *Radendemocratie of staatscommunisme. Marxisme en anarchisme in de Russische Revolutie* (Amsterdam 1972). In noot 1 bij deze publicatie de precieze verwijzingen naar de oorspronkelijke artikelenreeks. In 1994 kwam een herdruk uit met een nieuwe inleiding van Ton Geurtsen en een van Lehning: AL, *Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische Revolutie* (Amsterdam 1994). - (40) AL, 'Over de actualiteit van Bart de Ligt', in: AL, *Prometheus*, 38-46, 42-43. - (41) AL aan Nettlau, Parijs 12/6/25 in: archief-Nettlau 193. Later heeft hij aan een biografie van Domela Nieuwenhuis gewerkt, maar deze is niet afgekomen, AL aan Nettlau, Amsterdam 15/4/1929 ibid. - (42) De gewisselde stukken zijn afgedrukt in: AL, *Vriend*, 189-203; Lehnings oordeel achteraf: id., 111-128. Vanuit Marsman: Goedegebuure, *Zee*, 159-166. Zie ook: Helmond, Toke van, 'Arthur Lehning und Marsman: eine persönliche Kontroverse als politische Antithese' in: Baumann, Heribert c.s. (Hrsg.), *Anarchismus in Kunst und Politik. Zum 85. Geburtstag von Arthur Lehning* (Oldenburg 1985) 175-184. - (43) De literatuur over de *internationale revue i 10* is uitvoerig. Naast het reeds genoemde *i 10 et son époque* is zeer informatief de al even prachtig vormgegeven catalogus bij de tentoonstelling over *i 10* in Heerlen: Helmond, Toke van (red.), *i 10 sporen van de avant-garde* (Heerlen 1994). Daarin over de totstandkoming van *i 10*: Helmond, Toke van, 'Un journal est un monsieur', 13-39. Het blad is in 1979 herdrukt door Kraus-Reprint, Nendeln-Liechtenstein. - (44) AL aan Max Nettlau, Amsterdam 27/2/27 in: IISG, archief-Nettlau 193. - (45) AL, 'Bij het der-

tiende nummer', *i 10* 1928/VII. - (46) De politieke inhoud van *i 10* is geanalyseerd door Gernot Jochheim in: *i 10 und Politik ..... und Arthur Lehning* (ms 1994). - (47) Zie bijvoorbeeld Hanssen, Leon, *Menno ter Braak 1902-1940. I 1902-1930, want alle verlies is winst* (Amsterdam 2000), 348; zie ook: Annie Grimmer aan Albert de Jong, Amsterdam 6/4/27 in: IISG, archief-IAMV 83: AL is "gevlogen" want hij was doodop. "Cesar [Domela] en ik zetten nu 4de nummer in elkaar, hoop dat het gauw lukt want die [Cesar] verdwijnt as Zondag naar Duitschland. En alleen kan ik het vast niet." – (48) Hans Ramaer heeft er terecht op gewezen dat in dit opzicht een rechte lijn loopt naar Arthurs latere sympathie voor de situationisten. Ramaer, Hans, 'Arthur Lehning en het anarchisme', *De AS* 18 (november/december 1975). - (49) AL, *Anarcho-syndicalisme* [Amsterdam 1927]. Over het NSV: Bultsma, Volkert en Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940* (Amsterdam 1980); over de GSV aldaar 47-51. - (50) AL, *De feiten en beteekenis van de zaak Sacco en Vanzetti* (Utrecht 1927). - (51) AL aan Maximof, Parijs 29-10-30 in: IISG, archief-Maximof 1. - (52) De vier jaargangen zijn in 1978 in Amsterdam herdrukt. - (53) Bultsma/Van der Tuin, *NSV*, 141. - (54) AL aan Souchy, Amsterdam 12/11/1927 in: IISG, archief-IAMV 83. - (55) AL aan Albert de Jong, Amsterdam 10/9/1927 in: IISG, archief-IAMV 83: "Moeten wij iets ondernemen nu er toch Indonesiërs zijn terechtgesteld?" Zie ook: Jan Rogier, ''Indië los van Holland'. Arthur Lehning en de anti-koloniale beweging' in: Hunink, Maria en Jan Rogier (red.), *Uit het archief van Arthur Lehning. Documenten over de stichting van een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Indonesië 1949-1952* (Amsterdam 1984) 9-23. - (56) AL aan Nettlau, Brussel 14/11/1927 in: IISG, archief-Nettlau 193. - (57) AL, *Zin*, 6-7. - (58) AL, 'Het revolutionnaire antimilitarisme en de anti-imperialistische taktiek', *De Wapens Neder*, september 1929. Zie ook het weerwoord op kritiek van communistische zijde: AL, 'De antimilitaristen en Rusland', *De Wapens Neder*, september 1929. - (59) Persdienst IAK 108 (5/9/1932) in: IISG, archief-IAMV 10; aldaar ook het manifest 'Tegen den oorlog'. Het was hoofdzakelijk door Lehning geschreven: AL aan Albert de Jong, [Amsterdam] 22/8/1934 in: IISG, archief-IAMV 65. - (60) AL aan Albert de Jong, Sils-Baselga 4/6/1931 in: IISG, archief-IAMV 86. Eerder reeds had Lehning zijn inzichten verdedigd tegen de Franse syndicalist Huart: AL, *Over de verdediging van de revolutie* (overdruk uit *De Wapens Neder*) (Amsterdam 1930). Het debat over revolutie en geweld is door Gernot Jochheim geanalyseerd in: 'Een discussie over de verdediging van de revolutie' in: Hunink, Maria (c.s.), *Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers* (Baarn 1979) 245-274 (Duitse versie in: Baumann c.s. (Hrsg.), *Anarchismus in Kunst und Politik*, 29-45). - (61) AL, 'De Spaanse tragedie' in: AL, *Ithaka*, 125-129, 126-127; Lenaerts, 'AL', 23. Lehning had samen met Erich Wichmann Hitler reeds in 1923 in München horen spreken. Kritiek op het fascisme is te vinden in *Over de verdediging van de revolutie*, 3. Overigens ging Lehning in zijn terugblikken voorbij aan het feit dat de communisten ook buiten de stemhokjes om verzet, zelfs gewelddadig verzet, boden tegen de nazi's. - (62) Eind februari verliet Lehning Berlijn, na de Rijksdagbrand. Die veroordeelde hij in *Grondslagen* 1933 nr. 5, 106: "Deze daad was waanzinnig." - (63) Vanaf half 1928 had Lehning een relatie met Charley Toorop. Zie daarover: Hammacher, A.M., 'Nog eens: Charley Toorop' in: Hunink c.s., *Over Buonarroti*, 181-202. Madeleine Kuipers leerde hij begin jaren dertig kennen. Op 19 november 1943 zijn ze in Engeland getrouwd: AL aan N.W. Posthumus, 31/1/1947 in: IISG, archief-IISG 961. - (64) AL aan Max Nettlau, Amsterdam 3/12/1935 in: IISG, archief-Nettlau 193; Bultsma/Van der Tuin, *NSV*, 141. - (65) Helmut Kirschey kreeg zelfs een pak van Lehning mee: Kirschey, Helmut, *A las Barricadas. Erinnerungen und Einsichten eines Antifaschisten* (Bocholt/Bredevoort 2000) 74; Pszisko Jacobs weet echter van een geval dat Lehning de hulp juist beëindigde: Jacobs, Pszisko, *Henk Eikeboom, anarchist* (Haarlem 1986) 124. Januari 1937 zou Lehning overigens voor het lidmaatschap van het NSV bedanken. - (66) Dit laatste meende zijn opvolger als secretaris van de IAK, Han Kuysten: Han Kuysten aan secretariaat IAA [A. Souchy], Heemstede 23/2/35 in: IISG, archief-IAMV 67. - (67) H. Quarles van Ufford aan mij, Den Haag 22/10/1999; H.A. Gomperts, 'De tocht of het doel? in: Van Helmond/Oversteegen, *Voor Arthur Lehning*, 164-173, 167. - (68) Hazeu, *Slauerhoff*, 812. - (69) Al aan Max Nettlau, Barcelona?] 11/2/1935 in: IISG, archief-Nettlau 193. - (70) Eerder was door Lehning

aan samenvoeging met de bibliotheek van Domela Nieuwenhuis gedacht. Over een en ander diverse brieven in: IISG, archief-Nettlau 193. De moeizame verwerving van Nettlau's verzameling door het IISG is beschreven in: Hunink, Maria, *De papieren van de revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947* (Amsterdam 1986) 28-48. - (71) Zie brieven van AL aan Nettlau van 3 en 21/12/1935 in: IISG, archief-Nettlau 193. Met Madeleine ging hij aan het Molenpad 8 in Amsterdam wonen. "Wir lieben die 'modernen' kasernenhaften Wohnungen nicht!" – (72) Al aan Max Nettlau, Amsterdam 29/6/1936 in: IISG, archief-Nettlau 193. - (73) AL aan Max Nettlau, Amsterdam 31/7/1936 in: IISG, archief-Nettlau 193. – (74) AL, *Spaans dagboek. Aantekeningen over de revolutie in Spanje* (Oude Tonge 1996). - (75) Zie Toke van Helmond, 'Epiloog' in: Al, *Spaans dagboek*, 85-90, 89. De waarde van de Spaanse revolutie in: AL, 'Brenan's draad van Ariadne', *Libertinage* I/6 (nov./dec. 1948), 65-73, m.n. 68. Zijn kritiek op de Spaanse anarcho-syndicalisten in: AL, 'De Spaanse tragedie', in: AL, *Ithaka*, 125-129, 128. - (76) Al correspondeerde daarover met Paul Delesalle, die een naar zijn mening nogal erg slordige bibliografie had gemaakt. Het dossier met deze correspondentie in: IISG, archief-IISG 827. - (77) 'Bijeenkomst van Directeur en Wetenschappelijke medewerkers op Dinsdag 29 November 1938' in: IISG, archief-IISG 51: AL wil publiceren over de Spaanse Internationale [Internationale in Spanje], de syndicalistische conferentie van Londen 1913, brieven van Proudhon en de bibliografie van Sorel. - (78) AL, 'Une utopie rare: l'utopie du Ruvarebohni', herdrukt in: AL, *From Buonarroti to Bakunin. Studies in international Socialism* (Leiden 1970), 21-30. - (79) AL, 'The international association (1855-1859). A contribution to the preliminary history of the First International', herdrukt in: AL, *From Buonarroti*, 150-261. – (80) Ook A.J.C. Rüter maakte van zijn diensten gebruik. Voor Arthur Lehning: N.W. Posthumus aan Gustav Mayer, Amsterdam 13/5/1937 en vervolgens allerlei brieven van Lehning aan Mayer in: IISG, archief-Gustav Mayer 67. - (81) Herdrukt in AL, *From Buonarroti*. - (82) Voor het volgende uitvoerig: Hunink, *Papieren*, 139-151. Dat relaas is grotendeels gebaseerd op het archief van Lehning. Hans Stein, die in augustus naar Harrogate kwam, dat Arthur ook vertrokken was vanwege "zekere moeilijkheden met de politie omtrent zijn politieke overtuiging". Daarom had Arthur veel drang uitgeoefend op Posthumus om naar Engeland te gaan: Hans Stein aan G. Bolkestein, Harrogate 13/11/1940 in: IISG, archief-IISG 967. - (83) "(nicht International!): N.W. Posthumus aan Gustav Mayer, Amsterdam 1/1/1939 in: IISG, archief-Mayer 68; zie daar ook: N.W. Posthumus aan Gustav Mayer, Amsterdam 28/8/1939. - (84) N.W. Posthumus aan Gustav Mayer, Amsterdam 22/5/1939 in: IISG, archief-Mayer 68. "Zooals U gemerkt hebt, heb ik mijn nieuwe woonplaats tot nu toe weinig bekend gemaakt. Met name heb ik geen van mijn politieke vrienden op de hoogte gesteld." AL aan N.W. Posthumus, [Harrogate] 26/5/1939 in: IISG, archief-IISG 959. - (85) AL aan Gustav Mayer, [Harrogate] 7/9/1939 in: IISG, archief-Mayer 68; AL aan N.W. Posthumus, Harrogate 31/10/39 in: IISG, archief-IISG 959. - (86) AL, 'Jaarverslag 1939', in: IISG, archief-IISG 49; N.W. Posthumus, 'Kort verslag van den Directeur over het vierde kwartaal 1939' in: IISG, archief-IISG 50. - (87) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 21/12/1939 in: IISG, archief-IISG 959. Madeleine wilde daarop een 'gedienstige' voor halve dagen. - (88) De oplossing die Nehemia de Lieme, directeur van de *Centrale van Arbeidersverzekeringen* en financier van het IISG, had gekozen was door de commissarissen van de maatschappij als ondeugdelijk afgewezen. N.W. Posthumus, 'Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis tijdens den oorlog' in: IISG, archief-IISG 979. - (89) Zie over het geld ook de brief van een gefrustreerde Stein aan Gustav Mayer, Harrogate 9/6/1940 in: IISG, archief-Mayer 68; AL aan N.W. Posthumus, Oxford 21/10/1945 in: IISG, archief-IISG 961 meldt dat hem verzekerd was dat De Centrale ƒ 80.000 in het buitenland had gedeponeerd. H.P.L. Wiessing aan G. Bolkestein, Londen 13/10/1940 in: IISG, archief-IISG 967. Wiessing, H.P.L., *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960) 420-422. - (90) Voor Cole's ambities: G.D.H. Cole aan N.W. Posthumus, Hendon 22/1/1940 in: IISG, archief-IISG 588D; AL, 'Kort verslag Mei 1940-Augustus 1945', Londen 5/8/1945 in: IISG, archief-IISG 961. Hans Stein vermoedde dat Arthur met Cole onder één hoedje speelde en dat ze samen met het materiaal een eigen instituut wilden oprichten. De staat van dienst van Arthur tijdens de oorlog contrasteert scherp met dit vermoeden. Hans Stein aan Gustav Mayer, 9/6/1940 in: IISG, archief-Mayer 68. – (91) AL aan O.C.A. van Lidth de Jeude, Oxford

2/4/1941 in: IISG, archief-IISG 960. - (92) Naast Wiessing of na hem woonde de weduwe van Marsman een tijd bij de Lehnings in. AL, 'Notities bij een literair debuut' in: AL, *Prometheus*, 63-68, 63. - (93) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 5/8/1945 in: IISG, archief-IISG 961. Hij kreeg een aanbeveling van minister Bolkestein: G. Bolkestein aan G.A. Bamford (BBC), Londen 20/10/1941 in: IISG, archief-IISG 967. - (94) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 10/3/1946 in: IISG, archief-IISG 961. Over H.W. Müller Lehning: Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5. Maart '41 – juli '42, eerste helft* (Den Haag 1974) 419-423, citaat 420. AL aan N.W. Posthumus, [Harrogate] 26/5/1939 in: IISG, archief-IISG 959: "Mijn broer was tijdens de oorlog in het duitsche leger en is een verwoed aanhanger van Hitler (wij zien elkaar dan ook nooit), hetgeen geen bezwaar was dat hij de nederlandsche nationaliteit verwierf." - (95) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 5/8/1945 in: IISG, archief-IISG 961. Precieze data voor Lehnings werkzaamheden: AL aan N.W. Posthumus, Londen 9/7/1947 in: IISG, archief-IISG 961. - (96) Gomperts, 'Tocht'. - (97) De ideeën van deze rechtse kringen zijn verwoord in de brochure van J.G. de Beus, secretaris van Gerbrandy, *De wedergeboorte van het koninkrijk* (Londen 1942, ook op allerlei manieren door de illegaliteit in Nederland verspreid). - (98) Jan Rogier, 'Het Comité tegen het Neo-fascisme' in: Rogier, Jan, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980) 90-103; Gomperts, 'Tocht'; Wiessing, *Portret*, 468-479; Gans, Jacques, *Een onaangepast mens. Egodocumenten IV* (Amsterdam 1986), 94-103; Maas, Willem, *Jacques Gans. Biografie* (Amsterdam 2002) 150-163. - (99) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 10/3/1946 in: IISG, archief-IISG 961. - (100) AL aan N.W. Posthumus, Oxford 8, 14 en 17/10/1945, alle drie in: IISG, archief-IISG 961. Cole werd later wel bestuurslid van het IISG: bestuursnotulen 9/10/1947 in: IISG, archief-IISG 1. - (101) Lehnings politieke inzichten komen goed naar voren in zijn inleiding bij Carr, E.H., *Het nationalisme in de internationale politiek* (Amsterdam 1947); 'Sovjetrusland zonder ideologie', *Libertinage* I/1 (jan./feb. 1948) 72-73. De breuk met *Libertinage* naar aanleiding van: AL, 'Noch Turks nog paaps. Open brief aan de redactie van Libertinage', *Libertinage* VI/1-2 (1953) 128-136. Het antwoord van Gomperts aldaar, 136-141, repliek van Lehning in *Libertinage* VI/4 (1953) 308-314. De Kadt sloot af met 'Anarchisten en communisten. Een vaststelling der verantwoordelijkheden', *Libertinage* VI/6 (1953) 436-452. Hij wil daarin erop wijzen "dat één van de krachten, die de groei van dat communisme bevorderen, de anarchistische traditie, de lompenproletarische mentaliteit van het anarchisme en anarcho-syndicalisme is. En dat dus, als over de strijd tegen het communisme wordt gesproken, (die tevens de enige waarachtige strijd voor vrede is), de anarchisten moeten zwijgen, zoals ze ook moeten zwijgen als het gaat over de ontwikkeling van de Russische Revolutie, die in belangrijke mate door het optreden der 'ware' gelovigen van het anarchisme haar noodlottige loop heeft gekregen." Wie zijn inzichten fundamenteel wijzigt, kan met dezelfde zondebokken nog steeds een eind komen kennelijk! Lehning zou ook later nog met Koude-Oorlogsmentaliteit te maken krijgen, toen hij na de Hongaarse opstand in 1956 in botsing kwam met de PEN. - (102) Alle documentatie in: Hunink/Rogier, *Uit het archief*. - (103) Later zou Lehning opmerken dat het voor een anarchist wat vreemd was gast te zijn van een staat, "maar men kan niet altijd zijn hele leven al te konsekwent zijn", AL, *Zin*, 7. - (104) Zie daarvoor: IISG, archief-Domela Nieuwenhuisfonds en Jong, Albert de, *Beknopte geschiedenis van het F. Domela Nieuwenhuisfonds 1914-1966* (typoscript [1970]) 29-31. - (105) AL, 'Notities bij een literair debuut' in: AL, *Prometheus*, 63-68. Het lijkt of deze afwijzing Lehning nogal gekwetst heeft. - (106) Den Haag 1959 - (107) Al, *Brieven van Slauerhoff* (Den Haag 1955) - (108) *De draad van Ariadne*, *Ithaka* en *Prometheus*. - (109) Aanvankelijk zouden andere onderzoekers, zoals de Duitse hoogleraar Peter Scheibert, meewerken, maar daar is niet veel van terecht gekomen. - (110) Zeven delen zijn verschenen, van 1961-1981. Uiteindelijk is door het IISG het project heel anders afgerond dan de opzet van de *Archives* was: Bakounine, *Œvres complètes* (cd-rom Amsterdam 2000). Over die uitgave: Altena, Bert, 'Wil de echte Bakoenin opstaan?', *De AS* 134-135 (zomer 2001) 53-62. Een voordeel van de cd-rom uitgave, ook ten opzichte van de *Archives*, is dat deze voor zover mogelijk de handschriften van Bakoenin bevat, zodat transcripties en vertalingen gecontroleerd kunnen worden. Een nadeel is, dat anders dan de *Archives* elke annotatie en andere begeleiding van de teksten ontbreekt. - (111) AL. 'De cate-

chismus van het marxisme (het Communistisch Manifest na honderd jaar)', *Libertinage* I/3 (mei-juni 1948) 48-60, 53. - (112) AL, 'Het socialisme van Marx: een als wetenschap vermomde utopie' in: Harmsen, G. (red.), *de actualiteit van Marx. een symposium* (Den Haag z.j.) 109-122, 121. AL, 'Marx en het historisch ongelijk' in: Al, *Prometheus*, 335-37: "In laatste instantie zijn het toch niet de produktiekrachten, maar de mensen zelf die de economische en politieke Leviathan hebben geschapen die hen met de ondergang bedreigt. Wat onvermijdelijk is, is nog niet wenselijk en wat wenselijk is, is helaas niet onvermijdelijk." - (113) AL, 'Catechismus', 54. – (114) Al, 'Anarchisme et bolchevisme' in: *Anarchici e anarchia nel mondo contemporaneo. Atti del consegno promosso dalla Fondazione Luigi Einaudi (Torino 5,6 e 7 dicembre 1969* (Turijn 1971) 425-441,434 en 436. - (115) AL, 'Inleiding' in: AL (vertalingen van Jaap Kloosterman), *Michael Bakoenin over anarchisme, staat en dictatuur* (Den Haag 1970) 7-19, 13. - (116) Al, 'Socialisme en democratie', in: Derks, H.G.M. (red.), *Anatomie van links* (Amsterdam 1968) 164-179. - (117) AL, *Ithaka*, 12. - (118) Over de situationisten: Sanders, René, *Beweging tegen de schijn, de situationisten een avant-garde* (Amsterdam 1989). - (119) Lenaerts c.s., 'AL', 27-28. - (120) AL, *Prometheus*, 8. - (121) Zie de herdruk daarvan in: AL, *Ithaka*, 15-28, 25. - (122) Zie Baumann c.s. (red.), *Anarchismus in Kunst und Politik*. - (123) Lehning heeft haar herdacht in: AL, *In memoriam Maria Hunink 1924-1988* (Amsterdam 1988). - (124) Zie daarover ook: Boogaard, Raymond van, 'In memoriam Arthur Lehning (1899-2000)', *NRC* 2/1/2000.

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E
^^

HET ANARCHISTISCHE PRINCIPE

De Griekse filosoof Parmenides beschrijft in zijn gedicht *Over de natuur* dat het algemene Zijn *anarchos* is, dat wil zeggen zonder begin. Tevens stelt hij dat denken en het algemene zijn hetzelfde is. Herakleitos wijst op de zelfbesturende kosmische logos. Deze logische zienswijzen vinden hun doordenking en hoogtepunt in de hegeliaanse filosofie. Reeds Xenophanes had al verkondigd dat het Al ofwel de wereld, gegrond is in het eeuwig onveranderlijke Zijn. In de spreuk van Anaximandros, waaraan Heidegger een studie heeft gewijd, vinden we de gedachte dat: 'uit het onbepaald-onbegrensde (apeiron) steeds weer nieuwe werelden ontstaan en daarin weer terugkeren'. Bij Aristoteles wordt het begrip *anarchos kosmos* weer aan de orde gesteld. De eeuwige kosmos wordt begrepen als een sieraad waarin het begrip schoonheid tot uitdrukking komt. In de hegeliaanse filosofie is sprake van een universeel bewustzijns- en ontwikkelingsproces. Uiteindelijk zullen de inhoudelijke waarheid en schoonheid omtrent het 'oerbegin' als gegeven, aan het einde van de culturele ontwikkeling van de geschiedenis in gekende waarheid samenvallen. Het universele bewustzijnsproces is namelijk dialectisch en speculatief geaccentueerd. In het algemeen cultureel-fenomelogische bewustzijn van de mensheid weerspiegelt (speculum) het algemene Zijn of werkelijkheid begripsmatig in zichzelf en ontleent daaraan haar realiteit. Hegel spreekt in deze van een kristal-lijnenspel van begrippen en de reflexieve List der Rede. Het tot werkelijk begrip gekomen zelfwerkzame bewustzijn karakteriseert hij als de reflexieve absolute geest, die in de praxis (anarchisme) tot uitdrukking komt.
In *anarchos*, begrepen als aanvangsloze zelfwerkzaamheid, herkennen we het anarchistisch principe dat zich uiteindelijk cultureel-fenomenologisch zal manifesteren in het spirituele anarchisme. 'Het rijk van de geest, dat is het rijk van de vrijheid', aldus Hegel.

Peter Dembski:
Het anarchistische principe.
Anarchos - Aanvangsloos. 2003. geïll. 15 p. € 2,00
Met notenapparaat (incl.porto)
(Uit het Duits vertaald door Ida Lamers-Versteeg)

Duitstalige uitgave 2004. geïll. 15 p. € 2,00
(incl.porto)

Bestellingen:
Door storting op postgiro 77 0 36
Jan Börger-Bibliotheek Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.

Ook te bestellen via onze
website:http://www.ibizweb.nl/borger

E-mail: wimdelobel@planet.nl

BLADSPIEGEL 12

Over anarchisme bestaan de meest rare opvattingen. Ik had deze (openings)zin graag zelf bedacht, ware het niet dat het de titel was van een interview met Paul Dijkstra in het *Utrechts Nieuwsblad* van 6 november 2003. Het gesprek met een van de drijvende krachten achter het Utrechtse De Verandering was bedoeld als opmaat voor de 5^e^ Anarchistische Boekenmarkt die twee dagen daarna zou gaan plaatsvinden. Het *UN*: "Op zijn vijftiende kwam hij erachter 'dat geen enkele ideologie tot iets goeds leidt'. Hij werd anarchist. Nu is hij 64. En misschien wel de oudste actieve anarchist van Utrecht. (...) Sociáál-anarchist haast hij zich te zeggen. 'Over anarchisme bestaan de meest rare opvattingen. Anarchisme in de praktijk vorm geven: dat is ècht heel lastig. Dan zie je mensen vervallen tot individueel anarchisme. Maar ik kijk altijd naar m'n verantwoordelijkheid binnen de gemeenschap, in tegenstelling tot individuele anarchisten, die zich juist niet willen organiseren.' Verantwoordelijkheid: het woord valt veelvuldig als Dijkstra uitlegt wat voor hem anarchisme betekent. En nee, die twee – verantwoordelijkheid en anarchisme – zijn niet tegenstrijdig, benadrukt hij. 'Het gaat erom dat je maximale eigen verantwoordelijkheid draagt voor waar je mee bezig bent. Ik zeg: dat doe je samen met anderen. Samen.' (...) Toch lopen er ook types rond, die zich anarchisten noemen, maar voor Paul Dijkstra eerst en vooral onvolwassen zijn. Ja, pûbers eigenlijk. 'Nee, ik schaam me er niet voor om te zeggen: anarchisme is voor velen een sociaal-politieke puberteit. Zoals je pubert ten opzichte van je ouders, puberen zij tegenover de maatschappij'."

Ook *Grenzeloos* (postbus 2096, 3000 CB Rotterdam, www.grenzeloos.nl), het blad van de Socialistische Arbeiders Partij (SAP), nummer 73, september/oktober 2003, kraakt in 'Gedachten over het Nederlandse anarchisme' kritische noten over anarchisten. Een van de redacteuren van het tijdschrift bezocht de Pinksterlanddagen 2003 in Appelscha en poogde, wat mij betreft oprecht, te onderzoeken wat anarchisten zoal denken. Oók in zijn ogen zijn anarchisten tè individualistisch en verder vindt hij hen niet consequent op het gebied van het geweldsvraagstuk: welhaast iedere anarchist veroordeelt het geweld van nationale bevrijdingsbewegingen, maar tegelijkertijd koketteert menigeen met het Unabomber-manifest. "Na mijn bezoek aan Appelscha vraag ik me wel af of het anarchisme een bijdrage kan leveren aan het doorbreken van die crisis [van links, PL]. Daarover zou ik volgend jaar in Appelscha wel eens willen discussiëren." Het lijkt me zinnig om deze handschoen op te pakken! *Kleintje Muurkrant* (postbus 703, 5201 AS Den Bosch, www.stelling.nl/kleintje) nam het artikel over in nummer 384, van 24 oktober 2003.

In *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, www.antenna.nl/ravage) wordt in #11 aandacht besteed aan de tour die een groep Nederlandse Food Not Bombs activisten afgelopen zomer maakte naar Polen. "Is het uitdelen van voedsel in Nederland een leuke actievorm, in Polen is het (...) bittere noodzaak. (...) De economische situatie is slecht, de werkloosheid enorm en sociale voorzieningen zijn er nauwelijks. (...) In Gliwice, een industriegebied in het zuiden van Polen, hebben we in een half uur wel aan 150 mensen eten gegeven. Meer dan 100 kilo brood gaven we daar dan weg." Een veel uitgebreider verslag van deze reis vind je in de Engelstalige *Food Not Bombs - Tour to Poland nieuwsbrief* (postbus 255, 3500 AG Utrecht, www.foodnotbombs.net). Poolse deelnemers voegden trouwens aan de tour de leus 'Jedzeni zamiast polityki', Food Not Politics, toe.

XminY en Vereniging Solidair organiseerden op 6 september 2003 de 'Dag van de Alternatieven', waar meer dan honderd mensen met elkaar van gedachten wisselden over een 'andere economie'. In *Ravage* #12, van 19 september 2003, wordt hierop, onder de titel

'Beperkt economisch alternatief', kritisch terug gekeken: "Eco-anarchistische en sociaal ecologische benaderingen, de respectbenadering van Margalit (waar een sterk economisch aspect aan zit) en het nieuwe rechtvaardigheidsdenken zoals dat van Acheman, Walzer en Rawls komen niet aan de orde. Er is geen aandacht voor speltheoretische en systeemtheoretische kanten (...) Kortom, de theoretische alternatieven zijn uiterst beperkt (...). De machthebbers van de globalisering verdienen een effectiever inhoudelijk antwoord dan opgewarmd marxisme." Ook in *Aardig* (Simón Bolívarstraat 95, 3573 ZK Utrecht, atalanta@antenna.nl) van oktober 2003 kun je meningen over deze dag lezen.

Het Israëlisch-Palestijns conflict blijft onverminderd doorgaan, maar gelukkig zijn er soms ook hoopvolle berichten. Op 26 september 2003 berichtte het *NRC Handelsblad* onder de titel 'Israël bijzonder boos op protesterende piloten': "De Israëlische luchtmacht heeft gisteren de 27 piloten die in een brief de militaire operaties in de dichtbevolkte gebieden 'illegaal en immoreel' hebben genoemd, gestraft. (...) [De] meeste partijen, ook de klein linkse, hebben weinig waardering voor de dienstweigerende piloten. 'Soldaten en piloten moeten niet de fout maken zich te bemoeien met politieke zaken, zeker niet in het openbaar. Als zij een probleem hebben met een order dan moeten zij naar hun commandant gaan of de order weigeren', aldus Avshalom Vilnai van de linkse Meretz-partij." Die schaamteloze arrogantie van (linkse) politici, een teiltje graag! Er zullen overigens bosjes linkse mensen zijn die de piloten van hypocrisie zullen beschuldigen.
In de oktobereditie van het glossy maandelijkse magazine *M* van dit dagblad kun je in een fotoreportage van Kadir van Lohuizen over Tufah, een wijk van een stad in de Gazastrook, zien hoe 150.000 Palestijnse vluchtelingen in één van de grootste vluchtelingenkampen in de door Israël bezette gebieden moeten leven.

Het magazine mag dan glossy zijn, er staan die maand een aantal lezenswaardige artikelen in. In 'Het vuil, de stad en de dood', dat gaat over het heden en verleden van de nu door het Britse leger bezette Irakese stad Basra, gebruikt een Britse majoor een argumentering die mij zo bekend voorkomt, omdat die tot vervelens toe uit linkse kelen te beluisteren viel: "[De] plunderingen? (...) Het was ons volkomen duidelijk dat die mensen hun opgekropte woede wilden luchten. Als iemand daartoe gerechtigd was, dan waren het wel de inwoners van Basra." Voor mij bevestigt het artikel het idee dat met geweld opgelegde veranderingen vooral veel, heel veel ellende teweegbrengen.
Ook komt in deze *M* de filosoof Alain de Botton (zie Bladspiegel 5) aan het woord: "Naarmate ik ouder word, erger ik me meer en meer aan de alomtegenwoordigheid van de massa in de cultuur. Nu weet ik niet of mijn afkeer groeit omdat ik zelf ouder word of omdat de massacultuur ook werkelijk alle steeds meer gaat overheersen." Dat laatste denk ik [zegt interviewer Bas Heijne, PL]. Zijn afkeer is niet aan oudere mensen voorbehouden. De onvrede die de anti-globaliseringsbeweging voortdrijft, komt voort uit de angst dat alles op de wereld uiteindelijk hetzelfde zal zijn. "Dat is waar. Politiek gezien is die beweging weinig steekhoudend. Maar de emotie die erachter ligt, is wel begrijpelijk." De Botton gaat hier niet dieper op in, en dat vind ik nou jammer, want ik had graag willen vernemen wàt er dan zo weinig steek houdt. Nu is het niet meer dan een losse flodder.
In het tafelgesprek in *M* van november interviewt Heijne de schrijver van het boek 'De geest van Pim', Dick Pels. "Als uit 'De geest van Pim' iets duidelijk wordt, is het wel Fortuyns ziekelijke afkeer van iedere bestendiging. (...) Maar na iedere revolutie, zeg ik [BH], zal zich een nieuwe elite vormen, bij iedere vorm van bestuur is er sprake van bureaucratie en traag ambtenarendom. Pels: 'Natuurlijk, dat zag Fortuyn ook wel. Hij was geen anarchist. (...) Natuurlijk ontstaat

er weer een nieuwe elite. Dat het volk de macht overneemt, dat is een fantasie van anarchisten en totalitaire geesten. (...) [Ik schrok] ervan hoe doordacht en doorvoeld zijn nationalisme was. Er zijn inderdaad overeenkomsten met het nationaal-socialisme van Mussert'."

Ik lees graag de stukjes die columnist Frits Abrahams dagelijks voor de achterpagina van het *NRC Handelsblad* schrijft. Op 7 oktober luidde de titel 'Anarchisten'. Het gaat over het lik-op-stuk-beleid dat de gemeente Amsterdam voert voor fietsers zonder licht, en de hoofdcommissaris van Amsterdam wordt daarin door hem geciteerd: "Zij [de fietsers] delen graag de mening dat ze tot de zwakkere partij in het verkeer behoren, maar als je hen gadeslaat zijn het net olifanten die eigenlijk nergens bang voor hoeven te zijn. Op een ander moment noem ik het anarchisten, omdat zij haast uit principe alle regels die ook hen beschermen aan de laars lappen."
En van anarchisten die tegelijkertijd olifanten zijn, kom ik bij de *Taalkalender* van 2003. De datum kan ik niet terugvinden in mijn haast onleesbare aantekeningen, maar een van de 'striptaaldagen' gaat over Bessie Turf. Zij is je mogelijk bekend als de zus van 'stripheld' Billie Turf, wier naam wel eens als scheldnaam gebruikt wordt voor dikke mensen. (Vergeef me de associatie dik en olifanten!) In de uitleg staat: "Een voormalig 'dikkerdje' schreef ooit in de Volkskrant: 'Het was geen anarchistische keuze om de verpersoonlijking van Bessie Turf te worden'." Ik word wel vaker op het verkeerde been gezet als mensen iets anarchistisch noemen, zo ook hier. Wat wordt met een 'anarchistische keuze' bedoeld? Impulsief, chaotisch, tegendraads?
Evenzo moest ik op mijn, toch tamelijk haarloze achterhoofd krabben toen de VPRO maandagenda 'Jazz en meer op Radio 4' het programma van 4 oktober aankondigde met 'voor de tweede keer ruim aandacht voor vegetarische muziek'. Hoewel ik me er niets bij kan voorstellen associeerde ik het met het begrip 'plantaardig tandvlees' dat ik eens op een verpakking als ingrediënt had gelezen. *Vegetable gum* was aldus vertaald! Pas later realiseerde ik me dat die muziekkeuze natuurlijk met dierendag te maken had!
Maar mijn schaarse haren trok ik bijkans uit mijn hoofd bij het lezen van de catalogus 'Ilja Repin – het geheim van Rusland', die het Groninger Museum vorig jaar uitbracht naar aanleiding van de overzichtstentoonstelling van het werk van de schilder Ilja Repin. Repin was goed bevriend met de christen-anarchist Leo Tolstoj en hij portretteerde hem veelvuldig. Prachtige schilderijen trouwens! Over Tolstoj wordt in de catalogus geschreven: "In zijn jeugd discussieerde hij in Frankrijk met Proudhon, een van de ouders van het socialisme, en als oude man correspondeerde hij met de jonge advocaat Ghandi en overtuigde hem van zijn *passivistische* [mijn cursivering, PL] ideeën." Nondeju, en dat in een catalogus van een museum!

Na 15 jaar en 43 nummers heeft het Engelse theoretisch anarchistische tijdschrift *The Raven*, dat werd uitgegeven door Freedom Press, het loodje gelegd. Naar nu blijkt het laatste nummer, met als thema Food, verscheen een jaar geleden.
Ik heb al eens eerder geschreven dat ik gaarne het Belgische anarchistische tijdschrift *De Nar* (postbus 130, 3000 Leuven 3, nar@zelfbeheer.be) lees. Lang heb ik moeten wachten op nummer 179, in het 'edito' blijkt waarom: "Het vorige Nar-collectief hield het na meer dan 6 jaar trouwe dienst voor bekeken. (...) De *postmodernisering* van een deel van de beweging was in de vorige Nar-edities duidelijk te merken. En daar willen we vanaf. De Nar moet een echt anarchistisch (lees: sociaal-revolutionair) blad zijn. (...) geen middenklasse praat, maar een genadeloze kritiek op de bestaande orde (...). Noem het gerust een hoger *Class War* gehalte." Dat is met de ronkerige toonzetting in het editoriaal, de artikelen en de lay-out ook zeker meteen gelukt. Mij bekruipt echter het gevoel dat deze

verandering mij niet zal bevallen, want, zacht gezegd, de stijl van Class War is niet bepaald 'my cup of tea'.
Het woord 'postmodernisering' in de edito zal niet verwijzen naar het filosofische postmodernisme, waar ik overigens zelf ook niet bijster gecharmeerd van ben, maar lijkt me een ordinair scheldwoord voor alles dat niet 'sociaal-revolutionair' ofwel reformistisch is. De edito spreekt zich overigens ook tegen: "[Het] anarchisme is coherent en divers tegelijkertijd. Dat hebben we voor op andere ideologieën en geeft ons de mogelijkheid een duidelijke lijn te trekken èn de diversiteit van de beweging te laten zien." Maar die diversiteit sluit blijkbaar postmodern anarchisme uit!
De Nar nieuwe stijl is wat mij betreft vooralsnog een achteruitgang van jewelste. Het is alsof een horde grote bekken de anarchistische beweging binnen is komen stuiteren om in die suffe, gezapige postmoderne boel eens een stevige geurvlag te planten. Zie bijvoorbeeld het artikel 'Al werken de klooncentrales nog zo snel, de realiteit achterhaald hen wel', dat gaat over de moord op Fortuyn. De schrijver van dit agressieve, hetzerige artikel (dat mij eerlijk gezegd behoorlijk link maakte) en aan wie ik de tip zou willen geven om voortaan de spellingscontrole aan te zetten, oreert werkelijk heftig: "Helemaal hemeltergend werd de hysterie pas toen Amsterdamse krakers meestapten in een linkse demo ter veroordeling der moord op hun machtigste doodsvijand. (...). Dat Volkert's 'pre-emptive strike' een daad was van legitiem tegengeweld in naam van de uitgebuite stemlozen staat vast en daarom verdient hij steun en begrip in plaats van moraliserend dogmatisch gelul over 'respect voor leven'(...)." Hum, ik wil niet flauw zijn, maar hangt over dit stuk juist niet een loodzware zweem van 'dogmatisch gelul'?

Na zo'n artikel kan ik wel een wandelingetje gebruiken! Voor mensen die van 'buitensport van binnenuit' houden, is het blad *Op Pad* (postbus 93200, 2509 BA Den Haag, www.oppad.nl) wellicht interessant. Nummer 8, oktober/november 2003, bespreekt het Domelapad, een 150 kilometer lange wandelroute (LAW 101) die loopt van het Groningse Haren naar het Drentse Steenwijk, onder de titel 'Wandelen door het heden en verleden over het Domelapad'. Mijn verbazing is groot als blijkt dat er slechts één, en dan ook nog tamelijk bijbels klinkend citaat van Domela in staat, en verder helemaal niets over de man en het socialisme/anarchisme waar hij zich zo voor inzette. "Bij het NS-station sla ik het verfomfaaide gidsje dicht", besluit de schrijver. Staat er in dat boekje dan werkelijk zo weinig over Domela? De plaatselijk linkse boekwinkel, De Rooie Rat, bood uitkomst. Ze bleek nog een exemplaar te hebben, hoewel het gidsje uitverkocht schijnt te zijn en er geen plannen bestaan voor een herdruk. En wat blijkt? Het staat vol met verhalen, incluis een interview met historicus Ger Harmsen, over Domela!

Ik klaagde de vorige keer over een gebrek aan kopij, dit maal werd ik er echter door overspoeld. Het kan verkeren.
P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

WELKOM IN DACHAU EN BIJ MCDONALD'S
Weet de consument die bij fastfoodrestaurants zijn inwendige mens tevreden stelt wat hij/zij eet? Zelden. Om in die leemte te voorzien is het lezen van het boek *Het fastfoodparadijs: een onthullende kijk op Amerika en de fastfoodindustrie* van de Amerikaanse onderzoeksjournalist Eric Schlosser, een absolute must.
In het in 2002 verschenen boek, waarvan de oorspronkelijke titel overigens *Fast Food Nation. The Dark Side of the All-American Meal* luidde, schrijft Schlosser uitgebreid over de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van

het verschijnsel fastfood en het welhaast typische Amerikaanse ondernemerschap dat er aan vast zit. Fastfoodketens eisen van hun leveranciers een strikte handhaving van specificaties op het gebied van suiker- en vetgehaltes, afmetingen, vorm, smaak en structuur van hun producten. Overal op de wereld moet het er het zelfde uitzien en dito smaken, of het nu in een restaurant in Amsterdam, Bangkok of in Johannesburg is. Of in Dachau, waar op anderhalve kilometer van het voormalige concentratiekamp een McDonald's-vestiging staat, die in haar reclamefolder schrijft: 'Welkom in Dachau en welkom bij McDonald's'.
De standaardisering geldt daarentegen niet voor de arbeidsomstandigheden in de restaurants en bij de toeleveringsbedrijven. Want dat kost alleen maar geld, dus hier is het begrip decentralisatie het toverwoord. Met als gevolg lange werktijden in de restaurants voor een schamel loon, het ontduiken van overurentoeslag, en een groot verloop van personeel dat veelal uit jongeren of nauwelijks geschoolde immigranten bestaat. Toen het personeel van een McDonald's vestiging in de VS, ondanks diverse dreigementen, de oprichting van een vakbond doorzette, werd het restaurant simpelweg gesloten.
Het boek biedt ook een interessante kijk in de keukens van de chemieconcerns, die voor een groot deel de smaak van de fastfoodproducten bepalen. Zo wordt de aardbeiensmaak van de milkshakes van Burger King gemaakt van een combinatie van 48 voor het overgrote deel kunstmatige stoffen!
De hoofdstukken over de vleesindustrie, die voor de niet aflatende stroom van hamburgers en andere vleesproducten zorg draagt, laten zien waar extreme vormen van kapitalisme toe leiden. Bij een van de grootste abattoirs in de VS worden per dag 5.000 (!) koeien geslacht. De werkomstandigheden zijn miserabel en buitengewoon onhygiënisch. Vlees waar fecaliën doorheen raken, is absoluut niet ongewoon. En voedselvergiftigingen bij consumenten, soms met dodelijke afloop, daarom dus ook niet.
Fastfoodketens maken gigantische winsten en dat kan, stelt Schlosser, alleen doordat geen enkele overheid paal noch perk stelt aan uitgestrekte monoculturen (een leverancier van Franse frieten met een ranch van 105 bij 160 kilometer!), aan ontbossing en verstedelijking gekoppeld aan ongebreideld autogebruik. Schlosser behandelt ook de wereldwijde kritiek op de fastfoodreuzen en hoe zij daarop reageerden, zoals het McLibelproces waarin McDonald's twee anarchisten van smaad beschuldigde.
In het nawoord, getiteld 'De keuze is aan u', pleit Schlosser voor strengere controles op de fastfoodindustrie en houdt hij een pleidooi voor kleinschalig geproduceerd voedsel, overigens spijtig genoeg ook van vlees. "Niemand in de VS wordt gedwongen om fastfood te kopen. De eerste stap in de richting van een mentaliteitsverandering is veruit de gemakkelijkste: koop het niet meer." (PL)
Eric Schlosser, Het fastfoodparadijs; Het Spectrum 2002; 332 pag.; ISBN 9027475903; 21,50 euro.

ALEXANDER BERKMAN

Uitgevers en handelaren op de anarchistische boekenmarkten in Gent en Utrecht signaleren de laatste jaren een toenemende belangstelling voor wat 'basisteksten' van het anarchisme genoemd zouden kunnen worden. Boeken waarin de basisprincipes van het anarchisme uit de doeken worden gedaan. Exemplaren van *Het anarchisme* van Daniel Guerin, *Grondslagen van het anarchisme* van Anton Constandse of *ABC van het anarchisme* van Alexander Berkman blijven nooit lang op de kraam liggen. Het zijn boeken die de laatste jaren niet zijn herdrukt en die tweedehands niet altijd even makkelijk zijn op te sporen.
In het licht hiervan is de heruitgave van *ABC van het anarchisme* van Alexander Berkman door Kelderuitgeverij samen met Uitgeverij De Vooruitgang uiterst welkom.
Alexander Berkman (1870-1936) werd geboren in Vilnius in Litouwen en emigreerde op jonge leeftijd naar de Verenigde Staten. Onder invloed van de propagandist Johann

Most werd hij actief in de anarchistische beweging. Hij ontmoette Emma Goldman, met wie hij zijn leven lang nauw bevriend bleef. In 1892 pleegde hij een aanslag op fabrieksdirecteur Henry C. Frick, die een arbeidersopstand bloedig had laten neerslaan. De aanslag mislukte. Berkman werd veroordeeld en bracht veertien jaar in de gevangenis door. Na zijn vrijlating schreef hij het aangrijpende *Prison Memoirs of an Anarchist*, vertaald als *Gevangenisherinneringen van een anarchist*. Met Emma Goldman publiceerde hij jarenlang het tijdschrift *Mother Earth*. Voor de Amerikaanse regering waren Goldman en hij de verpersoonlijking van het 'rode kwaad'. In 1919, op het hoogtepunt van de 'Red Scare' - de heksenjacht in de Verenigde Staten op alles wat rood was - werden Goldman en Berkman gedeporteerd naar de Sovjet-Unie. Berkman was aanvankelijk optimistisch gestemd over de Russische Revolutie, maar raakte steeds meer gedesillusioneerd. In 1921 wisten beiden naar Berlijn te ontkomen en verbleven daarna in Europa.

The ABC of Anarchism verscheen in 1929 in New York en werd in 1936 nog eens herdrukt in een verkorte uitgave. Een Nederlandse vertaling, van Henk Eikeboom, verscheen in 1935 bij de VAU. Uitgeverij Spreeuw bracht in 1980 een nieuwe vertaling uit, die ook de basis vormt voor de onlangs verschenen heruitgave. In *ABC van het anarchisme* beschrijft Alexander Berkman in eenvoudige bewoordingen de basisprincipes van het anarchisme, de opbouw van een anarchistische revolutie, de problemen die daarbij een rol kunnen spelen en hoe een anarchistische samenleving er uit zou kunnen zien. Bij het kapitalistische systeem is de arbeider niet gebaat en het is zaak nu al te beginnen met de voorbereiding van de revolutie, stelt Berkman.

Zijn boek was vooral bedoeld ter beantwoording van de kritische vragen waarmee 'de gewone arbeider' het anarchisme tegemoet trad. Het boek is dan ook in die vorm geschreven: Berkman geeft antwoord op vragen die in een imaginair kritisch gesprek gesteld zouden kunnen worden. Op een opmerkelijk luchtige wijze ontzenuwt hij de hete hangijzers en beschrijft hij op optimistische toon de vormgeving van een anarchistische revolutie en samenleving. Berkmans idealistische overtuiging dat na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en na de Russische Revolutie in diverse landen een revolutie mogelijk was, druipt als het ware van de pagina's. In juli 1936 brachten tijdens de Spaanse Revolutie de Spaanse arbeiders de blauwdruk van Berkman in de praktijk. Het is jammer dat Berkman dat niet meer mee heeft kunnen maken. Drie weken daarvoor had hij een eind aan zijn leven gemaakt. (CZ)

Alexander Berkman, ABC van het anarchisme; Kelderuitgeverij/Uitgeverij De Vooruitgang; 12 euro. Te verkrijgen bij Athenaeum Boekhandel, Amsterdam; Fort van Sjakoo, Amsterdam; De Rooie Rat, Utrecht. Ook te bestellen via Nog Pas Gisteren, Breedstraat 9, 3512 TS Utrecht, Nogpasgisteren@xs4all.nl

CLEMENT PANSAERS

Het werk van Pansaers verzet zich tegen iedere bespreking, omdat het wezen van dit werk zich uit in het verzet. Dat de waarneming van de ranzige randen van de beschaving het oog doet bloeden en de neus schendt door de geuren die zij afscheidt, was al een vaststaand gegeven dat we kenden uit de tekeningen van Georg Grosz. De stukken van Pansaers, die volgens de commentatoren op deze waarneming zijn gestoeld - dan wordt het tenminste nog het spannende vervolg op zijn reeds eerder besproken *Apologie van de luiheid* - vertekenen het blikveld met de spontaniteit van zijn verbeelding. Dat alles is van een inleiding voorzien die zich - met de pretentie alles in gedachte samen te vatten - weigert de verklaring te zijn van welke intentie dan ook; zeker die van de schrijver. Met zijn wezen legt hij ook dat van de lezer bloot en stelt hij de vraag aan diens identiteit. Dat is ook door Breton gezien, maar toen was Pansaers al dood. En zo is hij de geschiedenis van het surrealisme ingegaan.

De snelle schrijfstijl van Pansaers wordt aan de invloed van het futurisme toegeschreven. Maar alles wat het oorspronkelijke futurisme verheerlijkt: vooruitgang door industriële productie en uiteindelijk staat & kapitaal, wordt in dit proza vergruist. De stukken die er liggen weigeren elk engagement, dus toen Breton er later opnieuw naar keek en zich afvroeg of dit allemaal in dienst van de revolutie moest wezen, kreeg hij andere gedachten. Er werd in de verhalen van Pansaers toch teveel feest gevierd voor een mobilisatie van een voorhoede.

Dus hop met de beentjes & alweer een can can. Het tijdsbeeld bijt zich tot bloedens toe in zijn staart. (JB)

Clement Pansaers, Pan pan voor de poeper van de neger naakt & Bar Nicanor; Vantilt, Nijmegen 2003; ISBN 90 75697 92 9; 15,50 euro.

Beste lezer(es),

* Met excuses voor de vertraging ontvangt u het laatste nummer van 2003. Binnenkort verschijnt het eerste nummer van 2004 dat gewijd zal zijn aan Atalanta, de Utrechtse woongroep annex uitgeverij en muziekgezelschap dat bekend is door de uitgave van boeken, brochures, platen, cd's en het blad *Aardig*. Al zo'n twintig jaar bepleit Atalanta een eigenzinnige vorm van libertaire filosofie en praktisch handelen met veel aandacht voor feminisme en veganisme.

* Bij dit nummer ontvangt u een acceptgiro voor het abonnement 2004. Het minimumbedrag van 18,90 euro is onveranderd gebleven, wat niet wil zeggen dat we financieel achterover kunnen leunen. Integendeel, we staan zoals gewoonlijk in het rood. Daarom rekenen we opnieuw op uw solidariteit en dus op een extra bijdrage bovenop het abonnementsgeld. En diegenen van onze lezers die het abonnementsgeld over 2003 nog niet overgemaakt hebben worden dringend verzocht dit alsnog per omgaande te doen. In 2003 ontvingen we 1665 euro aan donaties. Alle goede gevers worden zeer bedankt!

* Onze lezers wijzen we op een speciale aanbieding elders in dit infokatern. We kunnen een tweetal afgeprijsde studies van Thom Holterman leveren. De aantallen zijn beperkt, met name Holtermans proefschrift *Recht en politieke organisatie*, dus snel bestellen is raadzaam. In de loop van 2004 brengen we nieuwe aanbiedingen uit het fonds van Rode Emma. Bestellen met opgave van de titel van het boek via postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle.

* Ronduit geslaagd was de bijeenkomst ter viering van het 30-jarig bestaan van dit blad op zaterdagmiddag 8 november 2003 in het gebouw Parnassos in Utrecht, waar die dag de Vijfde Anarchistische Boekenmarkt plaats vond. Zo'n 50 lezers luisterden naar het gesprek dat Paul van der Gaag - bekend van het VPRO-radio-programma OVT - had met de AS-redacteuren van het eerste uur, en na de pauze tevens met Judith Metz, de jongste van de huidige AS-redactie. (Op de foto zittend achter de tafel van links naar rechts Paul van der Gaag, Boudewijn Chorus, Thom Holterman, Hans Ramaer, Rudolf de Jong en Wim de Lobel; uiterst links in het publiek zit - in witte trui - Jan Bervoets.)
De talkshow over de geschiedenis en de toekomst van De AS werd muzikaal omlijst door het Haagse duo Slupp & Swamy met aanstekelijke klezmer. Bovendien verraste dichter Jan Bervoets redacteuren en lezers met een speciaal voor deze gelegenheid geschreven bijdrage, getiteld 'Het strand in je mond'. We hopen dit gedicht in een van de komende afleveringen te publiceren.

* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 95 euro.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Mühsam).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat

veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966.* Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).
Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3 euro geldt. Ook voor deze serie geldt dat voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.
Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme.* Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994); 12 p.; 1,25 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse.* Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:
* Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin)
* Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
(Opmerkelijke studie waarop Holterman in 1986 promoveerde)

AANBIEDING 2: voor 36 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 19 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 42 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 49 euro. Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Prijs *5 euro*